श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः ८२.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 82.

THE

Ākhyata Chandrikā

A LEXICON OF SANSKRIT VERBS

By

BHATTAMALLA

Edited for the First time with Indexes etc.,

By

S. P. V. RANGANATHASWAMI ARYAVARALUGARU
Grandson and grateful pupil of Mahamahopadhyaya
Sri Paravastu Bhagavada Venkataranganathacharya
Aryavaraguru, Vizagapattam

Re-Edited by

VYĀKARAṆA-SĀHITYĀCHĀRYA-SĀHITYARATNA
PAṆDIT S'RĪ HARAGOVINDA MIS'RA

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City

1936.

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1936.

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ-संख्या ३०)

मी. नं. ८२

श्रीभट्टमल्लविरचिता

आख्यातचन्द्रिका।

(क्रियाकोशः)

वैशाखपत्तनीयेन, महामहोपाध्याय श्रीपरवस्तु भगवद्वेङ्कटरङ्गनाथाचार्यार्यवरगुरुपौत्रेण, तत्पादसेवासमधिगतविद्यावैशद्येन

वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिना आर्यवरगुरुणा

पदसूच्यादिविन्यासपूर्वकं परिष्कृता।

सेयं

व्याकरणसाहित्याचार्य-सहित्यरत्नेन

पण्डित श्रीहरगोविन्दमिश्रेण संशोधिता।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी।

वि० सं० १९९३

प्राप्तिस्थानम्—

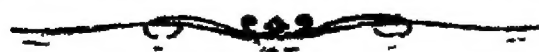
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी।

प्रमेयसूची ।

इत्याख्यातचन्द्रिकायाः प्रमेयसूची समाप्ता ।

प्रथमावृत्तेः

भूमिका ।

वन्दे श्रीपरवस्तुश्रीवासगुरोः पदाश्रितं तनयम् ।
वेङ्कटरङ्गेशगुरुं रामानुजमुनिदयोल्लसितबोधम् ॥

इह खलु जगत्प्रसिद्धासु सर्वास्वपि भाषासु गीर्वाणसंस्कृतादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणा आर्यभाषैवातिप्राचीनेति निर्विवादमेव ।

सा च भाषा नामाख्यातादिभेदेन चतुर्धा विभक्ता श्रीमता यास्केन—"तद्यान्येतानि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च" इति ।

तत्र सत्त्वप्रधानानां नाम्नां समाम्नायरूपेणार्थादिबोधका भट्टहलायुधादिप्रणीता निघण्टुकोशाद्यपरनामधेयाः प्रसिद्धा एव निबन्धाः ।

भावप्रधानानामाख्यातानां समाम्नायरूपेणार्थबोधकाः कोशा बहुभिः प्राचीनैः प्रणीता इति तत्तद्व्याख्यातृभिः स्वीयग्रन्थेषु प्रमाणतयोपन्यस्तैर्वाक्यैर्ज्ञायते । तत्र च मद्दृष्टिपथंगताः स्त्वेते—(१) भट्टमल्लविरचिता आख्यातचन्द्रिका, (२) विद्यानन्दस्य क्रियाकलापः, (३) वीरपाण्ड्यस्य क्रियापर्यायदीपिका, (४) रामचन्द्रस्य क्रियाकोशः, (५) कविसारङ्गस्य ? प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी, (६) गुणरत्नसूरेः क्रियारत्नसमुच्चयः, (७) दशबलस्य (वरदराजस्य वा) धातुरूपभेदः, (८) हलायुधस्य कविरहस्यम् । तेषु चायमाख्यातचन्द्रिकाख्यः क्रियाकोशो मल्लिनाथादिभिः प्रामाणिकैः व्याख्यातृशिरोमणिभिः प्रमाणीकृतः, यतस्सर्वेष्वपि क्रियाकोशेषु प्रशस्तः । अस्य च कर्ता भट्टमल्लः कतमं देशं कतमं च कालं मण्डयामासेति त्विदानीं न निश्चेतुं शक्यते । परं तु नामलिङ्गानुशासनकर्तुरमरसिंहान्नवीनः, खिस्ताब्दीयचतुर्दशशतकस्थमल्लिनाथात् प्राचीन इति चानुमीयते । यत आख्यातचन्द्रिकायाः काण्डवर्गादिरीतिरमरकोशानुसारिणी, यतश्च आख्यातचन्द्रिकां प्रमाणत्वेनोद्धृतवत्सु मल्लिनाथ एव प्राचीनः ।

आख्यातचन्द्रिकाप्रमाणयितारस्त्वेते:—(१) मल्लिनाथसूरिः, (२) अमरकोशटीकासर्वस्वकारोवन्द्यघटीयस्सर्वानन्दः, (३) मल्लिनाथसूरिसूनुः कुमारस्वामी, (४) कविकल्पद्रुमव्याख्याता दुर्गादासः, (५) अभिज्ञानशकुन्तलव्याख्याता राघवभट्टः, (६) रामायणचम्पूव्याख्याता

रामचन्द्रः, (७) मनोरमाकुचमर्द्दकोभट्टोजीदीक्षितः, (८) सटीकराघवनैषधीयकाव्यकर्ता हरदत्तसूरिः ।

आख्यातचन्द्रिकां मुमुद्रयिषुभिः श्रीमद्भिरस्मत्पितृचरणैः सर्वशास्त्रस्वतन्त्रधिषणैः प्रातःस्मरणीयनामधेयैः श्रीनिवासजगन्नाथस्वामिभिरार्य्यवरगुरुभिः लिङ्ग वंशोद्भवबहुभाषावैज्ञानिककलदमाजीपण्डितस्य उत्कलमातृकाया आन्ध्राक्षरेषु पुत्रिका लेखितुमारब्धा, तेषु परमपदमलङ्कुर्वाणेषु मया सम्पूरिता । मुमुद्रयिषति च मयि मधुरेशपुर(Madras)स्थ राजकीयप्रधानपाठशालासंस्कृतोपाध्यायः(Professor of Sanskrit, Presidency College) राजकीयप्राचीनलिखितपुस्तकालयाध्यक्षः (Curator, Government Oriental Mss. Library) एम. ए. उपपदधारी श्रीशेषगिरिशास्त्री १८९३—९४ वत्सरीयविज्ञापनायां (Report of a search for Sanskrit and Tamil manuscripts for the year 1893–94.)आख्यातचन्द्रिकाविषयिणीं स्वीयां मुमुद्रयिषामेवं व्यक्तयकरोत्:—Akhyatachandrika is a short treatise on verbs written by Bhattamalla. I have not seen the work noticed in any of the catalogues of Sanskrit manuscripts published in India or elsewhere. ** From the above description, it will be clearly seen that the work will be a very useful guide to the students learning Sanskrit and has a high educational value in consideration of which I intend editing it with notes and making it accessible to students studying Sanskrit in schools and colleges in this Presidency. ततो मत्पुस्तकेनापि प्रोत्साहयितुकामः पत्रमेवमलिखम्:—I see from your report on manuscripts that you are just going to get printed Akhyatachandrika of Bhattamalla with index and notes so that it may be useful for students. Sometime ago I got a manuscript of the same in Uriya character and have translated it into Telugu with the object of getting it printed myself. Now as you have

undertaken to do that work with additions which may be great used to students. I have the honour to write you I am ready to send the manusecript if you think it worth your perusal. तदुपरि तत्प्रेषितं प्रत्युत्तरम्ः—Many thanks to you for your kind letter. I shall be much obliged to you if you send the Telugu transcript which you have made from the Uriya Ms. of the Akhyatachandrika of Bhattamalla. I have already secured three copies of the work from the three different countries, Salem, Kumbakonam and Mysore. Your transcript which comes from the Uriya Ms. must be very important. *** (25th. June 1900). ततो मत्पुस्तकस्य प्रतिकृतिः प्रेषिता । सोऽपि तत्प्राप्तिमनुमोदयन्नेवमलिखत्ः—Many thanks to you for the copy of the Akhyatachandrika, which you were kind enough to send me and also for the care ful collation you made of the transcript with the original. ** The work will be printed with an introduction, wherein I shall express my obligation to you for the good copy which have kindly secured for me. (29th. January 1901).

एवं न्यस्तभरेऽपि मयि दैवदुर्विपाकेन तस्य स्वर्गवासेन तत्रापि विघ्नमनुभूय पुनरपि मय्येवाविशदाख्यातचन्द्रिकामुद्रणभारः । शेष-गिरिशास्त्रिसमीपप्रेषितमन्मातृकाविषये तत्पुत्रसकाशे पत्रद्वारा स्वयं गत्वा च कृतोऽपि यत्नः न फलेग्रहिरभूत् । 'पुस्तकं वनिता वित्तं पर-हस्तगतं गतम्' इति ह्याभाणकः ।

नानाविधापूर्वमहाग्रन्थसम्पादनरसिकस्य काशीस्थस्यास्मन्मित्र-वर्यस्य श्रीगोविन्ददासमहोदयस्य प्रेरणया चौखम्बासंस्कृतपुस्तकमा-लाध्यक्षोऽनेकापूर्वमहानिबन्धप्रकाशनरसिकः श्रेष्ठिश्रेष्ठः श्रीहरिदास-गुप्तः स्वीयपुस्तकमालायामेनामाख्यातचन्द्रिकां प्रचिकाशयिषुर्मय्येव शोधनभारं न्यधादिति दूरदेशस्थो विघ्नैर्मुहुर्मुहुः प्रतिहन्यमानोऽप्यहमेतत्कार्यसम्पादनाय प्रावर्तिषि ।

एतन्मुद्रणाधारभूता मातृकास्त्वेताः—

१ श्रीलिङ्गवंशोद्भवानेकभाषावैज्ञानिकलदमाजीपण्डितस्योत्कलाक्षरमयी तालपत्रमातृका । एतत्पठने श्रीमता महाराज-श्रीविक्रमदेववर्मणाऽस्मन्मित्रप्रकाण्डेन यः सहायोऽकारि तदुपकारवर्णनेऽशक्तस्तं महाराजमनामयदीर्घायुष्ट्वाशिषा योजयामि ।

२ श्रीविजयनगरमहाराजांग्लपाठशालासंस्कृतप्रधानोपाध्यायस्य मेडेपल्लिवेङ्कटरमणपण्डितस्य मातृका अन्ध्राक्षरमयी ब्रह्मचेष्टावगान्ता।

३ मैसूरराजकीयप्राच्यकोशागार (Mysore Govt. Oriental Library)स्था १०६ सङ्ख्याका कर्णाटलिपिलिखिता प्रथमपत्ररहिता प्राचीनकागजपत्रमयी । एषा च तत्कोशागाराध्यक्षस्य बि.ए. उपपद-धारिणोऽस्मन्मित्रवर्यस्य श्रीमहादेवशास्त्रिणः कृपया यावत्संशोधनमस्मन्निकटे स्थापितेति तन्महाशयस्योपकारं वर्णयितुमक्षमः तस्य धन्यवादं प्रकाशयामि । तस्य चान्ते "रौद्रिसंवत्सरअधिकआश्वीजमासे सितपक्षे द्वितीयाइन्दुवासरे"""नगरस्थितसञ्जीवय्यपुत्रकेशवप्पेन लिखितम्" इति लेखनसमयो वर्तते ।

एतन्मातृकात्रयाधारेणैकां पुत्रिकां निष्पाद्य, आख्यातमञ्जरी-क्रियाकोश-कविकल्पद्रुम-धातुपाठ-धातुवृत्ति-कविरहस्यादिग्रन्थसहायेन यथामति संशोध्य च तदनुसारेणैषा मुद्रणा निरवर्त्यतेति शम् ।

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति साधवः ॥
गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेलाविवेश्वरः ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥

विशाखपत्तनम् १—६—०४	इति विज्ञापयति वेङ्कटरङ्गनाथस्वामी.

द्वितीयावृत्तिभूमिका ।

क्रियाकलापाख्यातमञ्जर्याद्याख्यातकोषेषु मूर्धन्यत्वेनावस्थितायाः श्रीभट्टमल्लविरचिताख्यातचन्द्रिकाया आद्यसंस्करणं महता श्रमेण सम्पादितं तत्रभवद्भिर्विद्वदग्रेसरैः श्रीवेङ्कटनाथस्वामिभिरित्यत्र नास्ति कश्चित्सन्देहलेशः । पुनः श्रेष्ठिवर्यैः काशीस्थविद्याविलासमुद्रणयन्त्रालयाध्यक्षैर्जयकृष्णदासहरिदासगुप्तमहोदयैर्मयि सन्न्यस्तमस्या द्वितीयसंस्करणभारं पिष्टपेषणायितं नाकलयन्तु प्रेक्षावन्तः, सूक्ष्माक्षरत्वादिनाऽक्षरसंयोजक-संशोधक-यन्त्रादि-सुलभदोषजानामशुद्धिविशेषाणामपाकरणस्य प्रतिमुद्रणमावश्यकत्वात् । अस्याः प्रथमसंस्करणे पदपर्यायसूच्यां वर्गाद्यक्षर-पर्यायाङ्का आसन्तामिति तद्द्वारा पदान्वेषणे क्लिष्टत्वमाकलय्यास्मिन् संस्करणे मया क्रमशः काण्ड-वर्ग-पर्यायाङ्काः परिवर्तिताः । यत्रक्वचिच्च भिन्नपर्यायपदानां भ्रमादिनैकस्मिन्नेव पर्यायाङ्क उल्लेख आसीत्ते च तत्र २ यथाधिषणं पृथक्कृत्य संलिखिताः ।

मुद्रिताया आख्यातचन्द्रिकायां श्लोकानां क्वचिदाधिक्यं कुत्रचिन्न्यूनत्वं कुहचिद्भिन्नत्वमांशिकसमानाकारत्वं च संदृश्यते । वर्गनाम्नां सर्वत्र सरूपत्वेऽपि एतदाख्यातचन्द्रिकायां पश्चिमस्य 'आत्मनेपदपरस्मैपदवर्ग'स्य स्थाने तत्र 'अकर्मक'नामको वर्गः संदृश्यते, तद्वर्गे श्लोकाश्चैतदपेक्षया सर्वथा भिन्ना एव, श्लोकसंख्या च तत्र किञ्चिदेव न्यूना । तत्र प्रथमकाण्डस्य १ भावविकारवर्गे ३०, २ बुद्धिविकारवर्गे ३१, ३ अन्तःकरणवृत्तिवर्गे ३९½, ४ वचन(वाक्)क्रियावर्गे १२, एवं प्रथमकाण्डे सर्वश्लोकसंख्या १३०½; द्वितीयकाण्डस्य १ मनुष्यचेष्टावर्गे ४६, ब्रह्मचेष्टावर्गे ३१½, क्षत्रियचेष्टावर्गे ८८, ४ वैश्यचेष्टावर्गे ४४, ५ शूद्रचेष्टावर्गे १७½, एवं द्वितीयकाण्डे सर्वश्लोकसंख्या २२७; तृतीयकाण्डस्य १ प्रकीर्णवर्गे १०½, २ सनादिवर्गे २१, ३ अनेकार्थवर्गे ३९½, आत्मनेपदपरस्मैपदवर्गस्थानीये अकर्मकवर्गे १४½, एवं तृतीयकाण्डे सर्वश्लोकसंख्या ८१½ वर्तते । इत्थञ्च ४३९ श्लोकैर्ग्रन्थः परिपूर्णः । तत्रादौ—

"भट्टमल्लैर्विरचिता याद्भुताख्यातचन्द्रिका ।
ततः संगृह्यते प्रायः प्रयुक्तो धातुसञ्चयः" ॥

इत्येवं कृतया तद्ग्रन्थसम्पादकप्रतिज्ञया तद्ग्रन्थस्य सङ्ग्रह(संक्षेप)रूपतया एतदाख्यातचन्द्रिकापेक्षया तत्र न्यूनत्वस्यैवौचित्यात् तत्रेत सर्वांशमिन्नाः, अधिका वा श्लोकाः कुतस्त्याः, अन्ते वर्गश्लोकविपर्ययश्च कथमिति त एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

अन्ते च मानवसहजदोषजं स्खलितं दृष्टिपथमागच्छेच्चेत्क्षाम्यन्तु प्रेक्षावन्त इति सामञ्जाममभ्यर्थये ।

गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज,
काशी ।
महाशिवरात्रिः सं० १९९२ वै०

विबुधजनवशंवदः—
श्रीहरगोविन्दमिश्रः

॥ श्रीः ॥

प्रशस्तिश्लोकौ ।

श्रीमतो भट्टमल्लाख्यान्निःसृतैषा कालानिधेः ।
विद्वच्चकोरैरास्वाद्या भवत्वाख्यातचन्द्रिका ॥ १ ॥
त्रयीमूर्तेर्भगवतः सम्प्रवृत्ता प्रसादतः ।
त्रैलोक्यचक्षुर्भूतस्य तस्य प्रीत्यै प्रकल्पताम् ॥ २ ॥

॥ श्रीमते हयग्रीवाय नमः ॥

॥ नमः परमर्षिभ्यः ॥

भट्टमल्लविरचिता ।

आख्यातचन्द्रिका ॥

प्रथमकाण्डः ।

भूवार्यादिप्रकृतये पुरुषत्रयमूर्तये ।
सदाख्यातपदायास्मै परस्मायात्मने नमः ॥ १ ॥
संस्मृत्य गुरुपादाब्जे भट्टमल्लेन रच्यते ।
व्युत्पित्सूनां प्रमोदार्थमेकार्थाख्यातपद्धतिः ॥ २ ॥

१. अथ भावविकारवर्गः ॥

(१) सत्तायामस्ति भवति विद्यते (२) चाथ जन्मनि ।
उत्पद्यते जायते च प्ररोहत्युद्भवत्यपि ॥ ३ ॥
(३) निर्वर्तते सम्भवति सिद्धौ सिध्यति राध्यति ।
निष्पद्यते च राध्नोति साध्नोति फलतीति च ॥ ४ ॥
(४) वर्तते तु वसत्यास्ते ध्रियते चावतिष्ठते ।
क्षियति स्थलति स्थित्यां मठत्यपि च तिष्ठति ॥ ५ ॥
(५) जीवे बलत्यूर्जयति श्वसित्यनिति जीवति ।
अन्यतेऽथ प्राणिति च समनित्युदनित्यपि ॥ ६ ॥
व्यनित्यपानिति प्राणवृत्तिष्वाख्यातपञ्चकम् ।
(६) कृच्छ्रजीवे क्षञ्जयति कठत्यातङ्कति त्रयम् ॥ ७ ॥

(७) परिणामे परिणमत्यात्मनेऽपि विवर्तते ।
सम्पद्यते कल्पते(८)ऽथ वृद्धौ बृंहति वर्धते ॥ ८ ॥
आप्यायते स्फायते च श्वयत्यृध्नोति बर्हति ।
आपूर्यते पुष्यति च पोषत्यृध्यति पूषति ॥ ९ ॥
वंहते मंहते मेध्यत्येधते च विपोलति ।
नीवत्यपि स्थूलयते तथा पीवति मीवति ॥ १० ॥
महीयते च वठति विपोलयति तीवति ।
क्रमते प्यायते स्फीतीभवति प्रथतेऽपि च ॥ ११ ॥
क्रम्यते प्रसते तौति तवीति च्छान्दसौ क्वचित् ।
(९) स्फुटति स्फोटते फुल्लत्युन्मीलत्यपि पुष्प्यति ॥१२॥
विजृम्भते विकचते विकासे विकसत्यपि ।
(१०) मीलति स्मीलति क्ष्मीलत्येते सङ्कुचतीति च ॥ १३ ॥
कूणयत्यपि सङ्कोचे मुकुलीभवतीति षट् ।
(११) अथो जरायां जरति सप्त जीर्यति झीर्यति ॥ १४ ॥
जूर्यते जारयति च जिनाति च जृणाति च ।
(१२) दलति स्फोटति विशीर्यते फलति शीयते ॥ १५ ॥
द्राडतेऽमी विशरणे ध्राडते चाष्ट सीदति ।
(१३) अल्पत्वे क्लिश्यते कृश्यत्यमी ह्रसति चुण्डते ॥ १६ ॥
चत्वारो(१४)ऽथ दरिद्राति व्यृध्नोति व्यृध्यतीत्यपि ।
दरिद्रत्वे त्रयो(१५)ऽथापक्षीयते चापि दीयते ॥१७॥
अपक्षये जायति चापक्षयत्यपि दस्यति ।
तस्यत्यपि क्षायति च सायतीति पदाष्टकम् ॥ १८ ॥
(१६) सप्त प्रध्वंसतेऽप्येति विनश्यति विलीयते ।
प्रलीयते विनाशेऽमी स्यू रिष्यति विपद्यते ॥ १९ ॥
(१७) परैति प्रैति मरणे म्रियते च प्रमीयते ।

सन्तिष्ठते समाप्नोति विरमत्यारमत्यपि ॥ २० ॥
पर्यवस्यत्युपरमत्यात्मनेपदसंस्थितौ ।
(१८) निर्वाति निर्वायति विध्यायत्युद्रायतीति च ॥ २१ ॥
उद्राति शाम्यतीत्येते तेजसो विरतौ तु षट् ।
इति भावविकाराः षट् सभेदाः प्राय ईरिताः ॥२२॥

इति भावविकारवर्गः ॥ १ ॥

---

२. अथ बुद्धिवर्गः ॥

(१) स्फूर्तौ समाविरस्त्याविर्भवति प्रादुरस्ति च ।
प्रादुर्भवति निर्भाति स्फुरति प्रतिभासते ॥ २३ ॥
(२) वेत्ति जानाति जानीते वेद बोधति बुध्यते ।
निबोधते चेतयते मन्यते प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥
प्रेक्षते पण्डते प्रत्येत्यवगच्छति चेतति ।
मनुते चोपलभतेऽवैति वेदयतेऽश्नाति ॥ २५ ॥
ज्ञाने * मानयते संवेत्त्यात्मनेऽयमकर्मकः ।
गृह्णात्यपि च गृह्णीते चिकेत्ति च चिकेति च ॥ २६ ॥
एतौ छन्दसि केषाञ्चित् ज्ञानार्थाः षट् च विंशतिः ।
धातू च नीवदी ज्ञानविषयौ स्तः क्वचिद्यथा ॥ २७ ॥
विद्यासु नयते प्राज्ञो वदते तासु पण्डितः ।
(३) चित्तेमनस्युरसितः करोति कुरुते † परे ॥ २८ ॥
मनसा गोचरीकारे (४) मनस्वित्वे मनस्यति ।
(५) मेधायति तु मेधायां त्रयं मेदति मेदते ॥ २९ ॥
(६) विभ्राम्यति विपर्येति विपर्यस्यति विभ्रमे ।

---

* "गारयते" इति पाठान्तरम् ॥

† "पदे" इति पाठान्तरम् ॥

भ्रमति भ्राम्यतीत्येते (७) विमतौ तु विमायति ॥ ३० ॥
विमन्यते विवदते तथा विप्रतिपद्यते ।
(८) संशये पञ्च सन्देग्धि सन्दिग्धे विचिकित्सति ॥ ३१ ॥
संशेते च विशेते च (९) वितर्कयति तूहते ।
मीमांसते स्यमयते वितर्के विमृशत्यपि ॥ ३२ ॥
विन्ते चोत्पश्यति परामृशत्युत्प्रेक्षते तथा ।
णावप्युपालोचते द्वौ पर्यालोचत इत्यमू ॥ ३३ ॥
विचारयति सम्पृच्छत्यात्मनेऽयमकर्मकः ।
सम्प्रधारयतीत्येते समर्थयत इत्यपि ॥ ३४ ॥
(१०) शङ्कायां रगतीति स्याद्रेकते शङ्कते त्रयम् ।
(११) सम्भावयति तुल्यार्थाववकल्पयतीत्यमू ॥ ३५ ॥
(१२) विस्रम्भते तु प्रत्येति विश्वसित्याश्वसित्यपि ।
श्रद्धत्ते श्रद्दधातीति विश्वासे प्रश्वसित्यपि ॥ ३६ ॥
(१३) विवेके तु विवेवेक्ति विविनक्त्यात्मनेऽप्यमू ।
(१४) निश्चिनुते निर्णयते निर्णयति च निर्णयेऽध्यवस्यति च॥३७॥
निष्टङ्कयति च सप्त च निर्धारयतीह निश्चिनोति स्युः ।
(१५) सङ्कल्पयति सङ्कल्पेऽभिसन्धत्त उदीक्षते ॥ ३८ ॥
(१६) लक्षीकरोत्युद्दिशति चोद्देशेऽपदिशत्यपि ।
साक्षात्करोत्यात्मनेऽपि प्रत्यक्षेऽध्यक्षयत्यपि ॥ ३९ ॥
साक्षयत्यपि चाध्यक्षीकरोत्यनुभवत्यपि ।
(१७) मिमीते मीयते माति मिनोति मिनुते मितौ ॥ ४० ॥
प्रमानुमोपमासु स्युः मानुपादीन्यनुक्रमात् ।
(१८) ध्याने चिन्तयति ध्यायत्यमी भावयति त्रयः ॥४१॥
(१९) स्मरणे त्वभिजानाति स्मरत्यध्येति च त्रयम् ।
(२०) प्रतिजानाति चोत्कण्ठत्युत्कण्ठयति मण्ठते ॥ ४२ ॥

उत्कण्ठते चोत्कण्ठायामाध्यायत्युन्मनायते ।
(२१) दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थे राध्यति चेक्षते ॥ ४३ ॥
(२२) प्रत्यभिजानात्यभिसन्धत्तेऽप्यनुसन्दधाति समाः ।
प्रतिसन्धत्ते प्रत्यवमृशति प्रतिसन्दधातीति ॥ ४४ ॥
(२३) विस्मृत्यां विस्मरति च स्फूर्छति प्रस्मरत्यपि ।
(२४) मोहे विचेतीभवति विमुह्यति च मूर्छति ॥ ४५ ॥
युप्यत्यष्टौ विलुभति रुप्यत्यृच्छति लुप्यति ।
(२५) प्रयुच्छति संस्नति चानवधाने प्रमाद्यति ॥ ४६ ॥
विमनीभवतीति स्युः पञ्चामी विमनायते ।
(२६) समादधात्यवदधात्यमी प्रणिदधाति च ॥ ४७ ॥
आत्मनेऽपि त्रयं शीलत्यवधाने(२७)ऽथ संश्रवे ।
आशृणोति प्रतिशृणोत्यभ्युपैत्यभ्युपेयते ॥ ४८ ॥
आतिष्ठतेऽवगिरते प्रतिजानीत इत्यपि ।
सङ्गिरते संशृणोतीत्यात्मनेऽयमकर्मकः ॥ ४९ ॥
समादधात्यात्मनेऽपि गुणत्यभ्युपगच्छति ।
(२८) उररीकृयूर्यूररीभ्यः करोति कुरुते * परे ॥ ५० ॥
प्रसौत्यभ्यनुजानाति प्रसवत्यनुमन्यते ।
शृषति स्मानुमनुतेऽप्यनुज्ञाया(२९)मथेक्षणे ॥ ५१ ॥
निर्वर्णयति निध्यायत्यालोकयति पश्यति ।
आलोकते लक्षयते निभालयत ईक्षते ॥ ५२ ॥
निरूपयत्यपि निशामयते च विचायति ।
निबुन्दत्यात्मनेऽपि द्वौ लक्षयत्यपि लोचते ॥ ५३ ॥
चष्टे छन्दसि सम्पश्यत्यात्मने स्यादकर्मकः ।
(३०) शृणोत्याकर्णयति च तद्वन्निशमयत्यपि ॥ ५४ ॥

* "पदे" इति पाठान्तरम् ॥

निशाम्यतीति श्रवणे (३१) * घ्राणे जिघ्रति शिङ्घति ।
(३२) स्पृशत्यामृशति स्पर्शे छुपत्यालभते च षट् ॥ ५५ ॥
स्पशति स्पशते (३३) लेढि त्वास्वादे रसयत्यपि ।
लागयत्यास्वादयति लीढे राकयतीति षट् ॥ ५६ ॥

इति बुद्धिवर्गः ॥ २ ॥

३. अथ अन्तःकरणवृत्तिवर्गः ॥

(१) लषते लष्यति लषत्याशास्ते माङ्क्षतीप्सति ।
आकाङ्क्षति स्पृहयति नाथते वष्टि वाञ्छति ॥ ५७ ॥
आशंसते कामयते लष्यते वाङ्क्षतीच्छति ।
लिप्सते हर्यतीच्छायां खटत्यप्यनुरुध्यते ॥ ५८ ॥
विंशतिः स्यु(२)र्भूणयते त्वपि लुभ्यति गृध्यति ।
ककते † चार्थयति च गार्ध्ये षट् स्युर्धनायति ॥ ५९ ॥
(३) क्रमते क्रम्यते यस्यत्युद्युङ्क्ते चोत्सहत्यपि ।
आराधयत्युत्सहत एषते संयसत्यपि ॥ ६० ॥
यसत्यपि प्रयतते संयस्यति च जेहते ।
वेहते षोडशोत्साहे वाहतेऽमी व्यवस्यति ॥ ६१ ॥
(४) विप्रीयतेऽपरजति द्वेष्टि द्वेषेऽपरज्यति ।
विरुणद्धि विगृह्णाति पञ्चामी चात्मनेपदे ॥ ६२ ॥
वैरायते स्पर्धते च (५) विराध्नोत्यभ्यसूयति ।
सूक्ष्यतीक्ष्यति चेर्ष्यायामीर्ष्यत्यपि च मत्सर्यते ॥ ६३ ॥
(६) मोदते ह्लादते माद्यत्यानन्दति च तुष्यति ।
हृष्यति प्रीयते निर्वात्यपि नन्दति तूषते ॥ ६४ ॥

---

* "घ्रातौ" इति राघवनैषधीय १।४ श्लोकव्याख्याने पाठः ॥

† "गर्दयति च" इति पाठान्तरम् ॥

निर्वृणोत्यात्मने सुख्यत्येते प्रीतौ सुखायते ।
प्रचेतीभवतीत्येवं प्रमनीभवतीति च ॥ ६५ ॥
सुमनायत इत्येवं सुमनीभवतीत्यपि ।
(७) ह्रियां ह्रीच्छति जिह्रेति लजते च हृणीयते ॥ ६६ ॥
व्रीड्यति त्रपते मन्दाक्षयत्यप्यष्ट लज्जते ।
(८) बिभेति त्रस्यति दरत्येवं त्रसति भेषते ॥ ६७ ॥
विनक्ति भ्यसते चैव दर्भयत्यपि दर्भति ।
भेषत्युद्विजते भीत्यां व्यथते द्वादशेरिताः ॥ ६८ ॥
(९) तितिक्षतेऽधिकुरुते क्षान्तौ सहति सह्यति ।
मृष्यतीदं मर्षति चेत्यात्मनेऽपि चतुष्टयम् ॥ ६९ ॥
* क्षाम्यत्येवं क्षामयति क्षमते परिमृष्यति ।
तथा मर्षयति क्षम्पयति साहयतीति च ॥ ७० ॥
(१०) अवधीरयति यातयत्यवजानाति हेडते ।
विमानयत्यट्टयति सुट्टयत्यवमन्यते ॥ ७१ ॥
होडते हिण्डते रौडत्येते शेटति सेटति ।
करोत्यधस्तिरोभ्यां चात्मनेऽवगणयत्यपि ॥ ७२ ॥
अनादरे स्माययते तथा परिभवत्यपि ।
मङ्क्ते त्वात्मने विप्रकरोति निकरोति च ॥ ७३ ॥
त्रयोऽतिसन्दधात्येते (११) विचति च्छलयत्यपि ।
प्रलोभयत्यपि शठत्युल्लापयत इत्यपि ॥ ७४ ॥
दभ्नोति विप्रलभते प्रतारयति वञ्चने ।
अमी वञ्चयते गर्धयाति (१२) चाथ जिघांसने ॥ ७५ ॥
जिघांसति द्रुह्यति चापराध्नोत्यपराध्यति ।
अपराध्यत्यपकरोत्येतेऽपकुरुतेऽपि च ॥ ७६ ॥

---

* "क्षाम्यत्येवं शीक्यति" इति पाठान्तरम् ॥

चिरिणोति रिणोत्येवं क्षिणोति जिरिणोति च ।
दाश्नोति च हृणोत्याहुः पदानि च्छान्दसानि षट् ॥ ७७ ॥
(१३) कुप्यति क्रुध्यति क्रोधे भामते भामयत्यपि ।
चण्डते रोषयति च मन्तूयति च रुष्यति ॥ ७८ ॥
गुध्नात्येवं संरभतेऽथाग्रृह्णात्यात्मनेऽप्यदः ।
आग्रहेऽभिनिविशते (१४) कृपायां करुणायते ॥ ७९ ॥
कृपायते चानुकम्पतेऽनुक्रोशत्यृतीयते ।
घृणायते च दयते क्रपतेऽभ्युपपद्यते ॥ ८० ॥
प्रसीदत्यनुगृह्णाति चात्मनेऽयं (१५) विषीदति ।
शोचतीति च शोके द्वे (१६) त्रयोऽनुशयवाचिनः ॥ ८१ ॥
अनुशेतेऽनुतपति स्युर्विप्रतिसरत्यमी ।
(१७) कन्दति क्रन्दति क्रन्दत्यस्रयत्यपि रोदिति ॥ ८२ ॥
बाष्पायते विलपति तेवते परिदेवते ।
क्रोशति क्लिन्दते क्लिन्दत्येते द्वादश रोदने ॥ ८३ ॥
(१८) अनुरज्यत्यनुरजत्यात्मने मिन्दयत्ययम् ।
(१९) मेद्यति स्निह्यति स्नेहे प्रीयते सप्त मेदते ॥ ८४ ॥
गर्वेऽभिमन्यते गर्वयते कर्वति खर्वति ।
हृष्यति स्माभिमनुते गर्वत्युद्धाति दृप्यति ॥ ८५ ॥
क्षीबते शौटति कडत्यपि हर्षति कण्डते ।
माद्यत्यहङ्कुरोत्यात्मने(२०)ऽप्युन्मादे तु लोडति ॥ ८६ ॥
म्लेटत्युन्माद्यति म्रेडत्येते लेट्यति लोट्यति ।
(२१) ताम्यति श्राम्यति ग्लानौ खिन्ते खिन्दति खिद्यते ॥ ८७ ॥
ग्लायति क्लाम्यति परिम्लायति क्लामतीति च ।
निर्विद्यते चोपति च ग्लेपते(२२)ऽप्यथ दूयते ॥ ८८ ॥
क्लिश्यते व्यथते तन्तस्यति पम्पस्यतीति च ।

दुःखायते दुःखयति च दुःखे कृच्छ्रायतेऽष्टकम् ॥ ८९ ॥
(२३) बीभत्सते च बीभत्से जुगुप्सत ऋतीयते ।
(२४) प्रमीलतीति तन्द्रयां स्याद्घूर्णते प्रचलायते ॥ ९० ॥
(२५) जम्भते जृम्भते चापि जृम्भे जञ्जभ्यते त्रयम् ।
(२६) शेते द्रायति निद्राति संसास्ति स्वापितीति च ॥ ९१ ॥
निद्रायते संविशति निद्रायां संस्ति मन्दते ।
(२७) वलते परिवृत्तौ स्याद्घोटते परिवर्तते ॥ ९२ ॥
(२८) प्रबुध्यते च जागर्ति द्राहते जागरे त्रयम् ।

इत्यन्तःकरणवृत्तिवर्गः ॥ ३ ॥

४. अथ वाक्क्रियावर्गः ॥

(१) आचष्टे वक्ति वदति रपत्याख्याति भाषते ।
ब्रूतेऽभिधत्ते गदति व्याहरत्यपि जल्पति ॥ ९३ ॥
ब्रवीत्यभिदधाति व्याहरते कथयत्यपि ।
गृणात्युदीरयत्युक्तौ कीर्तयत्यालपत्यपि ॥ ९४ ॥
भणत्यपि वचत्येके वाचयत्यपि शंसति ।
(२) पठत्यधीतेऽध्ययने चर्चयत्यपि चर्चति ॥ ९५ ॥
आमनत्युपयुङ्क्ते च गमयत्यपि शिक्षते ।
(३) शिक्षणेऽध्यापयति च शिक्षयत्यनुशास्ति च ॥ ९६ ॥
(४) वेदमाचष्ट इत्यर्थे वेदापयति सम्मतम् ।
(५) संस्तौत्यभ्यस्यति परिचिनोतीत्यात्मनेऽप्यमी ॥ ९७ ॥
स्युः शीलयति च गुणयत्याम्रेडयति शीलने ।
(६) सत्यापयति सत्योक्तौ (७) कुन्द्रयत्यनृतोदिते ॥ ९८ ॥
(८) असभ्यगुक्तौ शठयत्येवं श्वठयति द्वयम् ।
(९) अपशब्दयति म्लेच्छत्यपभ्रंशयतीत्यपि ॥ ९९ ॥

म्लेच्छयत्यपशब्दे स्युरपभाषत इत्यमी ।
(१०) स्खलति भ्रेषति म्लेषत्यन्यत्वेऽन्यथयत्यपि ॥ १०० ॥
(११) मिथ्याकारयते त्वेतदन्यथात्वेऽसकृत्कृते ।
(१२) शपते शप्यति शपत्याक्रोशत्यपि शप्यते ॥ १०१ ॥
बेटत्याक्रोशनेऽमी षड(१३)थ मिथ्याभिशंसने ।
अभ्याख्यात्यप्यभिशपत्यभ्याचष्टेऽभिशंसति ॥ १०२ ॥
(१४) जुगुप्सते वाचयति प्रवदत्यपि गर्हते ।
अयः क्षिपत्यात्मनेऽपि चोपक्रोशति निन्दति ॥ १०३ ॥
निसः परेश्च वदति गल्हत्यपि च गल्हते ।
निन्दायां स्युः कुत्सयते क्षिपत्यपकरोत्यमी ॥ १०४ ॥
(१५) भर्त्सयते तर्जयते सन्तर्जति लजति लाजति च ।
लञ्जति लाञ्जति तुल्याः तर्जयति च दृश्यते कविषु ॥१०५॥
(१६) प्रतिभिन्ते प्रतिभिनत्त्युपालभत इत्यपि ।
उपालम्भे (१७) सनिन्दे तु परिभाषत इत्यदः ॥१०६॥
(१८) स्तौति स्तुते नुवति नौति पनायतीट्टे
स्तुत्यामृचत्यपि पणायति च स्तवीति ।
स्युर्वन्दतेऽर्कयति चेडयति प्रशंस-
त्येतानि पञ्चदश दीव्यति मन्दते च ॥ १०७ ॥
(१९) कत्थते स्तोमयति च श्लाघते शाडतेऽपि च ।
शीभते शल्भते शाठयते स्युः सप्त कत्थने ॥१०८॥
(२०) कवते वर्णयति च कवित्वे कवयत्यपि ।
(२१) उपश्लोकयतीत्येतच्छ्लोकोपस्तवनार्थकम् ॥ १०९ ॥
(२२) यज्ञेषु शंसतीत्यृग्भिः (२३) स्तुते स्तौतीति सामभिः ।
(२४) शास्त्रे * प्रतिगृणातीति प्रोत्साहेऽनुगृणाति च ॥ ११० ॥

* शास्त्रे शास्त्रसम्बन्धिनि, प्रोत्साहे इत्यस्य विशेषणमेतत् ॥

(२५) स्यात्प्रत्यभिवदत्याशीर्वादे आशास्त इत्यपि ।
(२६) निबध्नाति ग्रन्थति च ग्रथ्नाति श्रन्थयत्यपि ॥ १११ ॥
श्रथ्नाति वटयत्येवं पटयत्यपि गुम्फति ।
गुफत्येकादश ग्रन्थे दृभति ग्रन्थयत्यपि ॥ ११२ ॥
(२७) समाहरति सङ्क्षेपे सङ्गृह्णाति समस्यति ।
संक्षिपत्यात्मनेऽप्येते संक्षिप्यति तनक्ति च ॥ ११३ ॥
यन्त्रयत्यपि संक्षिप्तावष्ट कूणयतेऽप्यमी ।
(२८) विस्तृणोति व्यस्यति च विस्तृणात्यातनोति च ॥ ११४ ॥
चत्वारस्त्वतिविस्तारे (२९) पञ्चते पञ्चयत्यपि ।
व्याकरोति व्याकुरुते व्याचष्टेऽर्थापयत्यपि ॥ ११५ ॥
व्याख्याति स्पष्टयति च व्यनक्ति व्यञ्जयत्यपि ।
करोति प्रादुराविर्भ्यां विवृणोत्यात्मनेऽप्ययम् ॥ ११६ ॥
प्रकाशने प्रकथयत्येते लक्षयतीत्यपि ।
तिष्ठते घोषयति च विशब्दयति घोषति ॥ ११७ ॥
(३०) आकारयत्याह्वयति हूतौ निह्वयते त्रयम् ।
(३१) स्यात्संहूतौ संह्वयते (३२) स्पर्धया ह्वयते ह्वे ॥ ११८ ॥
(३३) अनुयुङ्क्ते प्रश्नयति प्रश्ने जिज्ञासति पृच्छति ।
(३४) आपृच्छते तु यात्रार्थे (३५) विप्रश्ने राध्यतीक्षते ॥ ११९ ॥
(३६) आभिमुख्येन वचने प्रवदत्यभिवक्ति च ।
प्रतिवक्त्युत्तरयति प्रत्याहेत्यादयोऽपि च ॥ १२० ॥
(३७) अपह्नुतेऽपजानीते निह्नुतेऽपलपत्यमी ।
अपह्नवे (३८) निराचष्टे प्रत्याचष्टे निरस्यति ॥ १२१ ॥
प्रत्यादिशत्यपनयत्यपोहति परास्यति ।
पराणुदति चापास्यत्यात्मने स्युर्व्युदस्यति ॥ १२२ ॥
नवैतेऽपाकरोतीति प्रत्याख्याति निराकृतौ ।

पराकरोत्योणति च दूषयत्यपि लुञ्चति ॥ १२३ ॥
(३९) उपमन्त्रयते चोपवदते सान्त्वयत्यपि ।
चपत्युपच्छन्दयति सामयत्यपि सान्त्वने ॥ १२४ ॥
सप्तानुनयतीत्येतदात्मनेऽप्य(४०)थ सूचने ।
सूचयत्यप्युत्कुरुते त्रयः पिशुनयत्यमी ॥ १२५ ॥

इति वाक्क्रियावर्गः ॥ ४ ॥

५. अथ ध्वनिक्रियावर्गः ॥

(१) ह्रादते नर्दति नदत्यपि गर्जति गुञ्जति ।
कूजति क्ष्वीजति गुजत्यपि गजति गृञ्जति ॥ १२६ ॥
रेभते शिञ्जति रणत्येवं व्रणति मुञ्जति ।
अम्बते लम्बते वेटत्यणति कणतीति च ॥ १२७ ॥
शब्दायते कणति च रौति भ्रणति रासते ।
वणति ध्रणति ह्रादते च ध्वनति नासते ॥ १२८ ॥
कल्लते कौति वनति ध्वनयत्यपि मोजति ।
कवते तोसति रसत्यपि ह्रसति रायति ॥ १२९ ॥
गवते घोषति रवीत्यपि स्यमति कायति ।
ङवते घवते क्नूयतेऽवते स्वनतीति च ॥ १३० ॥
रम्भते खवते गर्जयत्येते शब्दवाचिनः ।
(२) भषते बुक्कयति च बुक्कतीति शुनां ध्वनौ ॥ १३१ ॥
(३) रिणाति रेषते वार्के (४) तिरश्चां वाश्यते ध्वनौ ।
(५) द्राङ्क्षति ध्राङ्क्षति ध्वाङ्क्षत्येते स्युर्घोरवाशिते ॥ १३२ ॥
(६) घुरत्यार्ते च कुरति (७) तारे कोचति निःस्वने ।
(८) हेषते ह्रेषतेऽश्वानां (९) हस्तिनां बृंहतीति च ॥ १३३ ॥

(१०) जीमूतानां स्तनयति गदयत्यपि गर्जति ।
(११) स्फूर्जत्यशनिनिर्घोष (१२) उत्कण्ठास्वन आनुते ॥ १३४ ॥
(१३) उच्चर्चति च सङ्क्रीडेत्यते शकटकूजने ।
(१४) हिक्कते हिक्कतीत्येतौ हिक्कायां (१५) क्षौति तु क्षुते ॥ १३५ ॥
(१६) कासते कफजे शब्दे (१७) सौरते मणतीत्यदः ।
(१८) कौक्षे कर्दत्य(१९)पानोत्थे पर्दते शर्धते पदे ॥ १३६ ॥
(२०) चीत्करोति * टङ्करोति करिकार्मुकयोः क्रमात् ।
द्वावात्मनेऽपि (२१) भूषादेः शिञ्ज (२२) गीते तु गायति १३७॥
(२३) उपवीणयतीत्येतदुपगाने हि वीणया ॥ १३८ ॥

इति ध्वनिक्रियावर्गः ॥ ५ ॥

अत्र भावविकाराणां धियामिच्छादिकर्मणाम् ।
वाचां तत्सङ्गतानां च पर्यायाः प्राय ईरिताः ॥ १३९ ॥

इति प्रथमकाण्डः ॥

अथ द्वितीयकाण्डः ।

अथोच्यन्ते नृविप्रादिचेष्टा वर्गैः समासतः ।
प्रसङ्गसङ्गताश्चान्याः पर्यायैस्तिङ्पदात्मकैः ॥ १ ॥

१. अथ मनुष्यचेष्टावर्गः ॥

(१) प्रक्रम्यते प्रारभते प्रस्तौत्युद्घातयत्यपि ।
प्रस्तुते चोपक्रमते दशोपक्रम्यतेऽप्यमी ॥ २ ॥

---

* "क्रेङ्करोति" इति पाठान्तरम् ॥

अभ्यादत्ते प्रक्रमते उपजानात्युपक्रमे ।
(२) कृतौ करोत्यावहति * विदधात्यादधाति च ॥ ३ ॥
वितनोत्यात्मने पञ्च (३) सृजत्युत्पादयत्यपि ।
निर्मिमीते भावयति निर्माति रचयत्यपि ॥ ४ ॥
निष्पादयति निर्वर्तयति साधयतीति च ।
(४) अनुतिष्ठत्याचरति श्रद्धायुक्तेऽनुष्ठूयते ॥ ५ ॥
(५) उत्तिष्ठते तु घटते चेष्टते त्रन्दतीहते ।
व्यायच्छते व्याप्रियते चेष्टनेऽष्टौ प्रवर्तते ॥ ६ ॥
(६) विडुत्सर्गे तु गुवति हदते(७)ऽथावमेहति ।
मूत्रणे मूत्रयति च प्रस्रवत्यपि च त्रयम् ॥ ७ ॥
(८) उद्वर्तयति चोत्सादयत्युत्सीदति तत्समम् ।
(९) वस्ते प्रोर्णोति संवस्त्रयति प्रोर्णोति चेलति ॥ ८ ॥
परिधत्ते परिदधात्याच्छादे प्रोर्णुतेऽष्टकम् ।
(१०) अनुलिम्पति चर्चायां दिग्धे देग्ध्यनुलिम्पते ॥ ९ ॥
चर्चत्येवं चर्चयति षड(११)थो भूषणार्थकाः ।
मण्डति मण्डयति च भूषयत्यपि भूषति ॥ १० ॥
परिष्करोत्यात्मनेऽलङ्करोति द्वे च मङ्क्ते ।
प्रसाधयत्य(१२)थोत्तंसत्यवतंसेऽवतंसति ॥ ११ ॥
(१३) प्रतिमुञ्चत्यपिनह्यत्यामुञ्चति पिनह्यति ।
भूषाद्यामोचने चत्वार्यूहनीयानि चात्मने ॥ १२ ॥
(१४) चकास्ति भासते भाति द्योतते रोचतेऽसति ।
राजति त्वेषति घृणोत्यात्मनेऽपि चतुष्टयम् ॥ १३ ॥
भ्राजते शुम्भति शुभत्येजते शोभतीति च ।
प्रकाशते भ्राशते च भ्लाशते इत्यन्यपि द्वयम् ॥ १४ ॥

---

* "विदधात्यादधात्यपि" इति राघवनैषधीय १।१२३ श्लोकव्याख्याने पाठः ॥

भ्रेजते दीव्यति हटत्यमी ज्वलति जोतते ।
वर्चते दीप्यते दीप्तौ कनत्युल्लसतीति च ॥ १५ ॥
केचिज्जिघर्ति दीधीते बभस्ति छान्दसान्विदुः ।
कश्चते योतते मन्दतेऽमी द्वात्रिंशदीरिताः ॥ १६ ॥
(१५) नटत्यमी नाटयति नृत्ते नृत्यत्य(१६)थो हसे ।
जक्षिति कक्खति तकति प्रहसति कखति घघति स्मयते १७
(१७) क्रीडति दीव्यति खेलति केलति विहरति च कूर्दते लसति ।
रमतेऽमी विहरते कुमारयति खूर्दते ॥ १८ ॥
केलायति ललत्येलायति खेलायतीति च ।
आङोऽनुसम्परिभ्यश्च क्रीडते क्रीडनार्थकाः ॥ १९ ॥
(१८) हिलति स्याद्भावकृतौ त्रयं चुड्डति चुल्लति ।
(१९) विडम्बयत्यनुकरोत्यात्मनेऽनुहरत्यदः ॥ २० ॥
अनुकारे (२०) रिङ्खणे तु रिङ्खति स्खलति द्वयम् ।
(२१) भण्डते स्फुण्डयति च केलौ परिहसत्यपि ॥ २१ ॥
(२२) कुत्सिते स्मयने प्रोक्तं तङ् वा कुस्मयते पदम् ।
(२३) तर्षे तृष्यत्यमी धित्सत्युदन्यति पिपासति ॥ २२ ॥
(२४) पिबत्याचामति धयत्यपि चूषति पीयते ।
पाने(२५)ऽथ क्षुध्यति क्षुध्यशनायति जिघत्सति ॥२३॥
(२६) जेमत्यश्नाति जमति भक्षयत्यत्ति खादति ।
चरति प्सति झमति भुङ्क्ते चमति चर्वति ॥ २४ ॥
वल्भते घसति क्वापि छमति प्रत्यवस्यति ।
चषत्यप्यभ्यवहरत्येते तर्णोति भक्षति ॥ २५ ॥
तृणोति चात्मने पश्चाप्युपभुङ्क्ते च जक्षिति ।
वेति भुक्तौ विष्वणति चावष्वणति सध्वनौ ॥ २६ ॥
(२७) ग्रसते ग्लसते गीर्णौ गिरत्येते गिलत्यपि ।

(२८) गर्हितायां निजागर्ति निजोगिल्यत इत्यपि ॥ २७ ॥
(२९) दन्दश्यते दन्दशीति दन्दष्ट्यपि च खर्दति ।
गर्ह्ये दंशे(३०)ऽथ दशति शुद्धे दंशयति द्वयम् ॥ २८ ॥
(३१) वान्तौ वमत्युद्गिरति स्नुह्मत्युद्गिलतीत्यमी ।
(३२) निष्ठीव्यति ष्ठीव्यति च निष्ठीवति च थूत्कृतौ ॥ २९ ॥
(३३) शेषे परिशिनष्टीति शेषयत्यपि शेषति ।
(३४) तृप्यत्येते मादयते तृप्तौ ध्रायति तृम्फति ॥ ३० ॥
तृप्नोत्येके छन्दसीदं तृपत्येवं चकत्यपि ।
(३५) विश्राम्यतीति विश्रान्तौ क्वचिद्विश्रमते मतम् ॥ ३१ ॥
(३६) स्युरास्ते तूपविशति निषीदत्युपवेशने ।
(३७) ऊर्ध्वीभवति तूत्तिष्ठत्यूर्ध्वत्वे तिष्ठतीत्यपि ॥ ३२ ॥
(३८) आदाने कोकते लाति गर्हते ग्लहते क्वचित् ।
वर्कते घिण्णते गृह्णात्येवं झषति चीवति ॥ ३३ ॥
स्वीकरोतीति चत्वारि चात्मने स्युः प्रतीच्छति ।
घुण्णतेऽमी गृहयते घृण्णते स्युश्चतुर्दश ॥ ३४ ॥
(३९) रहति त्यजति त्यागे जहात्युज्झति बुस्यति ।
विसृजत्युत्सृजति च मुञ्चते मुञ्चतीति च ॥ ३५ ॥
विष्यत्यवस्यति रहयति मोक्षयतीत्यपि ।
मोचयत्यूनयति चोत्सृज्यते हापयत्यमी ॥ ३६ ॥
(४०) वृणक्ति वर्जयति च वृङ्क्ते युङ्गति जुङ्गति ।
वर्जने राखति प्रत्याचष्टे वर्जति वुङ्गति ॥ ३७ ॥
व्यासेधति निषेधत्यात्मने परिहरत्यपि ।
(४१) अथ व्रीणाति वरति वृणाति च वृणोति च ॥ ३८ ॥
व्रीण्यात्मनेऽपि वरणे वारयत्यपि वृक्षते ।
वावृत्यते कीटयति व्रीयते चापि वृश्यति ॥ ३९ ॥

(४२) करोति हस्तेपाणिभ्यां कुरुते चापयच्छते।
विवहत्युद्वहति चोद्वाहे परिणयत्यपि ॥ ४० ॥
चत्वारि वात्मने (४३) ज्येष्ठेऽनूढेऽत्र परिविन्दति।
(४४) परिष्वजत आश्लिष्यत्यालिङ्गत्युपगूहति ॥ ४१ ॥
क्रोडीकरोत्यात्मने द्वावङ्कपालयतीति च।
आलिङ्गने सप्त परिरभतेऽप्य(४५)थ कामने ॥ ४२ ॥
रिरंसते कामयते यियप्सति (४६) वृषस्यति।
अन्यस्त्री चे(४७)दथाश्वा चेदश्वस्यत्य(४८)थ चुम्बने॥४३॥
निक्षति चुम्बति निंस्ते (४९) व्यवैति मिथुनीभवत्यपि च।
यभति च भजतीत्येते निधुवति संविशति मैथुनेऽमी स्युः॥४४॥
(५०) उपभुङ्क्ते तूपभोगे सम्भुङ्क्ते निर्विशत्यपि।
(५१) शूलत्यामयतीत्येते रुजत्यपि रुजि त्रयम् ॥ ४५ ॥
(५२) प्रसूयते प्रसूते च गर्भमोक्षे विजायते।
प्रजायते जनयति जजन्ति च्छान्दसं विदुः ॥ ४६ ॥
(५३) उल्लाघयति भैषज्ये भिषज्यति चिकित्सति।
उपक्रमत इत्येतच्छाम्यत्युपरमत्यमी ॥ ४७ ॥

इति मनुष्यचेष्टावर्गः ॥ १ ॥

२. अथ ब्रह्मचेष्टावर्गः ॥

(१) प्रक्षालयति पल्पूलयति शोधयतीत्यमी।
निर्णेनेक्ति पुनातीति धावत्यप्यात्मने त्रयम् ॥ ४८ ॥
निङ्क्ते मार्ष्टि च शौचे स्युर्मार्जयत्यपि मार्जति।
(२) मज्जत्याप्लवते स्नाति स्नायत्येतेऽवगाहते ॥ ४९ ॥
स्युर्मज्जने क्रुडत्येते (३) शुन्धयत्यपि शुन्धति।
शुन्धते शुध्यति शुचीभावे स्युरवदायति ॥ ५० ॥
(४) उपस्पृशति चाचामत्यमू आचमनार्थके।

(५) अभिवादयते नमति प्रणतावभिवन्दते नमस्यति च ॥ ५१ ॥
उपसङ्गृह्णात्युपसङ्गृह्णीते प्रणिपतति नमस्कुरुते ।
(६) अथार्चत्यञ्चति भजत्यपचायति चात्मने ॥ ५२ ॥
चत्वारि वल्गूयति च सभाजयति मानति ।
सपर्यत्यर्चयति चाराध्नोति महयत्यपि ॥ ५३ ॥
पूजयत्यर्हयति च महत्याराधयत्यपि ।
मानयत्यञ्चयति चार्हति यक्षयतेऽर्चने ॥ ५४ ॥
(७) सम्मन्यते त्वाद्रियते सम्भावयति सूर्क्षति ।
सत्करोत्यादरेऽपि स्युः(८)रुपास्तौ वरिवस्यति ॥ ५५ ॥
शुश्रूषते परिचरत्युपास्ते च द्रवस्यति ।
(९) यजति त्रिदशार्चायां यजते चोपतिष्ठते ॥ ५६ ॥
(१०) भिष्णज्यत्युपसेवायां लाडयत्युपसेवते ।
वासयत्यपि संवाहयति विश्रमयत्यपि ॥ ५७ ॥
(११) ददाति निर्वपति च दधात्यपि च दाशति ।
सनोति दासति दिशत्यात्मने सप्त यच्छति ॥ ५८ ॥
अपवर्जयति स्पर्शयति विश्राणयत्यपि ।
वितरत्यर्पयति च चणत्यातिसृजत्यपि ॥ ५९ ॥
ददते राति शणति प्रतिपादयतीति च ।
दाने विलभते भ्राजयति श्रणति लाति च ॥ ६० ॥
(१२) स्वधाकरोत्यात्मने द्वौ पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
(१३) विक्षिपत्यात्मनेऽपि स्याद्विक्षेपे विकिरत्यपि ॥ ६१ ॥
(१४) प्राक्षिप्यति प्राक्षिपति मिनोत्यप्यात्मने द्वयम् ।
प्रक्षेपे पर्थयति च (१५) हविर्दाने जुहोत्यदः ॥ ६२ ॥
स्वाहावौषड्वषड्भ्यश्च करोति कुरुते पदे ।
(१६) प्रीणाति प्रयति द्रावप्यात्मनेऽवति तर्पति ॥ ६३ ॥

पृणाति प्रीणयति च जिन्वत्यपि च हिन्वति।
धिनोति धिन्वति प्रायतीत्यादीनि च तर्पणे ॥ ६४ ॥
(१७) केतयत्यामन्त्रयते निमन्त्रयत इत्यपि।
आमन्त्रणे ग्रामयति कुणयत्यपि पञ्चकम् ॥ ६५ ॥
(१८) धापयत्यात्मनेऽपि द्वौ धापने पाययत्ययम्।
चूषयत्यादयोऽप्यत्र स्यु(१९)रथो परिवेषणे ॥ ६६ ॥
परिवेवेष्टि परिवेविष्टे यामयति त्रयम्।
(२०) आदयत्यात्मनेऽप्येतद्भोजयत्यादि भोजने ॥ ६७ ॥
(२१) पृणाति पूरयति च पिपर्ति प्राति पूर्वति।
पारयत्युम्भति तथा पर्वत्युभति मर्वति ॥ ६८ ॥
तूणयत्याप्याययति पूरणे स्युर्भृणाति च।
(२२) आह्लादते मृडति च मृणाति सुखयत्यपि ॥ ६९ ॥
पृडत्येवं मदयति मृडयत्यादि तोषणे।
(२३) इज्यारम्भे दीक्षते च (२४) जपतीति जपे तथा ॥ ७० ॥
(२५) जञ्जप्यते तु जञ्जप्ति कुत्सिते जञ्जपीति च।
(२६) अभुक्तौ तूपवसति लङ्घते व्रतयत्यपि ॥ ७१ ॥
(२७) तपस्यति श्राम्यति च तप्यते च तपःकृतौ।
(२८) मुण्डति मुण्डयति च मौण्ड्ये वापयतीति च ॥ ७२ ॥
भद्राकरोत्यात्मनेऽपि द्वयं भद्राकरोति च।
(२९) उपेक्षत उदास्ते च पदे माध्यस्थ्यवाचिनी ॥ ७३ ॥
(३०) स्युर्विरज्यत्युपरमत्यात्मने विरमत्यमी।
उपशाम्यति वैराग्ये मोक्षते च मुमुक्षते ॥ ७४ ॥
(३१) परिव्रजति सन्न्यासे सन्न्यस्यत्यात्मनेऽप्यदः।
(३२) ब्रह्मीभवति कैवल्ये मुच्यते चापवृज्यते ॥ ७५ ॥

इति ब्रह्मचेष्टावर्गः ॥ २ ॥

३. अथ क्षत्रियचेष्टावर्गः ॥

(१) ऐश्वर्य इन्दति नाथति सुरत्यपि नाधते ।
तप्यते तपतीत्येके सुवतीष्टे च सौति च ॥ ७६ ॥
(२) भुनक्ति पाति दयते गोपायति पिपर्ति च ।
रक्षति त्रायते त्राणे पाळयत्यपि तेजति ॥ ७७ ॥
स्पृणोति कुण्डयति च गुण्डत्यवति जंसति ।
(३) शास्ति शिष्टौ दण्डयति शिक्षयत्यपि दाम्यति ॥ ७८ ॥
(४) आवर्जयति वशयत्यपि राधयतीति च ।
वशीकरोति सङ्गृह्णात्यात्मने द्वौ वशीकृतौ ॥ ७९ ॥
(५) परिक्रीणीत इत्येतदुत्कोचादिवशीकृतौ ।
(६) आयत्तौ स्यादायतते वशीभवति राध्यति ॥ ८० ॥
(७) स्थिरीकृतौ स्थापयति द्रढयत्यपि बृंहति ।
(८) दधाति धत्ते बिभृते बिभर्ति भरतीति च ॥ ८१ ॥
धरतीत्यात्मनेऽपि द्वौ भुरण्यति ध्रियत्यपि ।
मळते धारयति च मल्लते पोषयत्यपि ॥ ८२ ॥
दधते त्रासयति च स्कुन्दते धारणार्थकाः ।
(९) नियुङ्क्त आज्ञापयति निर्दिशत्यादिशत्यपि ॥ ८३ ॥
द्वावात्मनेऽपि चाज्ञाया(१०)मथ प्रस्थापयत्यमी ।
स्युः प्रेषणे प्रेषयति प्रेष्यति प्रहिणोति च ॥ ८४ ॥
(११) सन्देशे वादयति च सन्दिशत्यात्मनेऽप्यदः ।
(१२) सुवति क्षिप्यति प्रेरयतीरति क्षुभ्यति ॥ ८५ ॥
नुदति क्षिपतीत्येतावात्मने काळयत्यपि ।
डिपत्येवं डेपयति ळाभयत्यपि डिप्यति ॥ ८६ ॥
ईरयत्येळयति च प्रेरणेऽस्यति विस्यति ।
(१३) सेवते जुषते चापि शेवते क्षेवतेऽपि च ॥ ८७ ॥

खेवते गेवते चापि ग्लेवते पेवते तथा ।
मेवते चापि सेवायां भजति श्रयतीति च ॥ ८८ ॥
आत्मनेऽनुरुणद्ध्येतेऽनुसरत्यनुवर्तते ।
(१४) सम्भक्तौ तु वृणीते स्युर्वनत्येवं सनत्यमी ॥ ८९ ॥
(१५) सजूःकरोत्यात्मनेऽपि साह्ये सत्राकरोति च ।
(१६) नृणाति लम्भयति च वहत्यपि नयत्यमू ॥ ९० ॥
आत्मनेऽपि प्रापणे स्युः प्रापयत्यापयत्यपि ।
गत्यर्था ये णिजन्तास्ते धातवो नीञ्समार्थकाः ॥ ९१ ॥
(१७) मन्दायते शोठति च लुण्ठत्यपि विलम्बने ।
द्वावात्मनेऽपि समयाकरोति व्याक्षिपत्यमू ॥ ९२ ॥
(१८) प्रतीक्षते प्रतीक्षायां स्युरागमयते तथा ।
अनुपालयतीत्येते प्रतिपालयतीति च ॥ ९३ ॥
(१९) त्वरायां सम्भ्रमति च सम्भ्राम्यति तुरण्यति ।
गुप्यति त्वरते सप्त सम्भ्रम्यति तुतोर्ति च ॥ ९४ ॥
(२०) वैक्लव्ये विक्लवति च टलति ट्वलतीति च ।
समति स्तमतीत्येते विह्वलत्यपि कन्दते ॥ ९५ ॥
क्रन्दतेऽपि च कैश्चित्तु क्लदते क्रदते स्मृते ।
(२१) क्लीबायते क्लीबते च क्लैब्ये स्युरवगल्भते ॥ ९६ ॥
(२२) कुटति ग्रन्थते ह्वर्छत्यपि क्मरति वङ्कते ।
नसते तुणति कुञ्चत्येवं ह्वरति कुञ्चति ॥ ९७ ॥
भुजति ध्वरतीत्येते कौटिल्ये न्युब्जतीति च ।
(२३) गुप्तोक्तौ स्यान्मन्त्रयते (२४) भेदे तूपजपत्यदः ॥ ९८ ॥
(२५) दम्भेच्छायां धीप्सतीति दिदम्भिषति धिप्सति ।
(२६) संवर्मयति सन्नह्यत्यात्मने सज्जतीत्यमी ॥ ९९ ॥
संयतते दंशयते सन्नाहे पदपञ्चकम् ।

(२७) अध्यास्ते त्वधिशेते चाधिवसत्यधितिष्ठति ॥ १०० ॥
अधिरोहत्यधिक्रामत्यारोहत्याधिरोहणे ।
(२८) स्पन्दने स्पन्दते तद्वत्स्फुरति स्फुलति द्वयम् ॥ १०१ ॥
(२९) चलने चलति प्रेङ्खत्येवं झलति घट्टते ।
वलते वल्लते वेल्लत्येवं हुलति चेलति ॥ १०२ ॥
(३०) उच्छ्राये तटति स्तुप्यत्युच्छ्रयत्यात्मनेऽप्यदः ।
(३१) क्षोभते क्षुभ्यति क्षोभे क्षुभ्नाति च्छान्दसं क्वचित् ॥ १०३ ।
(३२) प्रतिष्ठतेऽञ्चत्ययते व्रजत्ययति गच्छति ।
ऋणोत्यटति यात्येति सरतीयर्ति सर्पति ॥ १०४ ॥
हम्मति द्रमति त्वङ्गतीङ्गत्यमति मीमति ।
जिहीते कङ्कते नक्षतीखत्यृच्छति वभ्रति ॥ १०५ ॥
श्वङ्कते त्रौकते वस्कतेऽहते टीकतेऽभ्रति ।
मस्कते लङ्घते शोणत्यङ्कते त्रङ्कतेऽर्दति ॥ १०६ ॥
पयते वयते विच्छायति पन्थयतीयते ।
चरण्यति स्रङ्कतेऽपि घटते श्वञ्चतेऽङ्गति ॥ १०७ ॥
रङ्गति श्वचते लङ्गतीर्ते ध्वजति ध्वञ्जति ।
चरति धञ्जति श्रवत्यण्ठते ग्लुञ्चतीष्यति ॥ १०८ ॥
वञ्चति म्रोचति म्लोचत्यजति त्वञ्चतीजते ।
फणति द्रवते गाते पथते विच्छति क्वचित् ॥ १०९ ॥
पथति क्रामति पतयते रिण्वति रण्वति ।
स्रवति श्यायते धन्वत्यञ्चते सलतीत्यपि ॥ ११० ॥
शुनति छङ्गयति च श्वर्तयत्यपि रेवते ।
ससर्ति च्छान्दसं केचिदेषते नेषते गतौ ॥ १११ ॥
सप्ताशीतिरितोऽप्यन्ये नोक्ता विस्तरतो भयात् ।
(३३) वेगितायां गतौ सप्तामी स्युर्धावति तूर्यते ॥ ११२ ॥

जवति श्वल्लति श्वलत्यपि द्रवति रंहति ।
(३४) डयते डीयते व्योमगते(३५)ऽथाकति चागति ॥ ११३ ॥
चञ्चूर्यतेऽटाट्यते जङ्गम्यते चाप्यरार्यते ।
गत्यर्था यङ्लुगन्ता ये कुटिलायां गतौ हि ते ॥ ११४ ॥
(३६) वल्गतीति प्लुतगतौ प्लवते शशति त्रयम् ।
(३७) मन्दायां चोपति गतौ (३८) चतुरायां तु धोरति ॥ ११५ ॥
(३९) सन्ततायामतति च (४०) त्सरति च्छद्मना गतौ ।
(४१) मन्दते विकलायां तु द्वयं खञ्जति खोरति ॥ ११६ ॥
(४२) नीचैः फक्कति (४३) कुत्सायां द्राति(४४)थाग्रे पुरत्यदः ।
(४५) पवते वाति वातस्य (४६) वहति प्रवहत्यपाम् ॥ ११७ ॥
(४७) भ्रमति भ्राम्यति भ्रम्यत्यपि पर्यटति भ्रमे ।
घोणते घूर्णते पर्येत्येते घुणति घूर्णति ॥ ११८ ॥
(४८) उद्गच्छत्युन्नमति चाप्युज्जिहीत उदीयते ।
उदञ्चत्युदयत्येतावात्मने द्वावुदेति च ॥ ११९ ॥
गत्यर्थाः प्राय उत्पूर्वा * उदयस्याभिधायकाः ।
(४९) आक्रम्यते चाक्रमते ज्योतिष्कर्तृक उद्गमे ॥ १२० ॥
(५०) सञ्चारे चरतीत्येष तृतीयायुक्त आत्मने ।
(५१) पतत्यधोगतौ भ्रंसतेऽपि भ्रश्यति भृश्यति ॥ १२१ ॥
गलति स्रंसतेऽष्टामी च्यवते स्कन्दतीति च ।
(५२) अस्तङ्गमेऽस्तमयते निम्लोचत्यस्तमेति च ॥ १२२ ॥
(५३) इष्यति नश्यति पलायतेऽन्तर्धत्त इत्यपि ।
मुण्ठतेऽपैत्यपक्रामत्येवमाद्याः पलायने ॥ १२३ ॥
(५४) स्कुनाति च स्कुनीते च स्कुनोत्याप्रवतेऽपि च ।
स्कुनुते स्कुन्दते चापि षडाप्रवणवाचिनः ॥ १२४ ॥

* "उदयार्थाभिधायकाः" इति राघवनैषधीय ९।३ श्लोकव्याख्याने पाठः ॥

(५५) अतिक्रामत्युच्चरते चाट्टत्यतिचरत्यपि ।
उल्लङ्घयत्यतिक्राम्यत्येवमाद्या अतिक्रमे ॥ १२५ ॥
(५६) द्यौत्यभिगच्छत्यभियात्यभ्येत्याद्या अभिक्रमे ।
(५७) अभियोगेऽभ्यवस्कन्दत्यङ्कत्यास्तिघ्नुतेऽपि च ॥ १२६ ॥
सप्ताभियुङ्क्ते तिक्नोति तिघ्नोत्यासेधतीति च ।
(५८) सेनया त्वभियाने स्यादभिषेणयतीति च ॥ १२७ ॥
(५९) सन्निकर्षत्यवष्टभ्नात्यासीदत्यपि नेदते ।
परस्मै द्वौ सन्निकृषतेऽवष्टभ्नोति चान्तिके ॥ १२८ ॥
(६०) प्राप्तौ प्राप्नोति भवते विन्दत्यवरुणद्धि च ।
आत्मनेऽपि द्वयं भावयते लभत ऋच्छति ॥ १२९ ॥
(६१) व्याप्नोति चाश्नुतेऽक्ष्णोति व्याप्तौ श्लाखति शाखति ।
द्वावाचिनोति वेवेष्ट्यात्मनेऽप्यक्षति चेन्वति ॥ १३० ॥
(६२) पर्याप्नोति तु शक्नोति क्षमते प्रभवत्यपि ।
प्रोथत्यलत्यात्मनेऽपि द्वौ पारयति कल्पते ॥ १३१ ॥
राघते लाघते शक्तौ स्फुरते विभवत्यपि ।
(६३) स्युरुद्यमऽवगुरते बृहत्यडति गूर्यते ॥ १३२ ॥
उद्गारयत उद्युङ्क्त उद्यच्छत्यात्मनेऽप्यदः ।
(६४) हुडति स्नायति वटत्यपि गुध्यति वण्डते ॥ १३३ ॥
मण्डते वेष्टते वेष्टि मगध्यति मुरत्यपि
कृणत्ति गुण्डयति च परिक्षिपति चात्मने ॥ १३४ ॥
(६५) वेष्टनायां वटयति वेष्टयत्यादयोऽपि च ।
(६६) निरुणद्धि निगृह्णाति चात्मने द्वौ निरोधने ॥ १३५ ॥
(६७) आञ्छत्याकर्ष आकर्षत्यायच्छत्यात्मनेऽप्यदः ।
(६८) धृष्णोति चाधिकुरुते धर्षयत्यपि धर्षति ॥ १३६ ॥
जयत्येवं विजयते ज्रयत्यभिभवत्यपि ।

अभ्यस्यति च प्रसहते पराभावयतीति च ॥ १३७ ॥
निमानयत्यभिभवे ग्लीनाति न्यक्करोति च ।
लङ्घयत्याक्रमति च तरत्याक्रम्यतीति च ॥ १३८ ॥
(६९) विशेषयत्यतिशये ह्यतिशेते विशेषति ।
उत्कर्षयत्यश्नयति विशिनष्टि प्रकर्षति ॥ १३९ ॥
(७०) चित्रीयते लिङ्गयति विस्माययति चाद्भुते ।
(७१) स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतोऽद्भुते ॥ १४० ॥
(७२) धूनयति धुवति चलयति धूनोति धवति धुनाति च धुनोति ।
चत्वारि चात्मने कम्पयति क्ष्मापयति वाजयति ॥ १४१ ॥
ह्वालयति ह्मालयति ह्वलयति ह्मलयतीति स्युः ।
तद्वत्प्रेङ्खोलयति प्रकम्पने डोलयत्यपि च ॥ १४२ ॥
(७३) विलोडयति मथ्नाति मथत्येवं खजत्यपि ।
गाहते मन्थने लुभ्यत्यपि लोटति मन्थति ॥ १४३ ॥
(७४) खेटत्युत्त्रासने भाययत्येवं दरयत्यपि ।
(७५) प्रयोजकाद्भये भीषयते भापयतेऽपि च ॥ १४४ ॥
(७६) क्ष्मायते कम्पते त्वङ्गत्येजतीर्ते च वेपते ।
केपते ग्लेपते कम्पे गेपते विजते दश ॥ १४५ ॥
(७७) ताडने ताडयति घ हन्ति विध्यति तण्डते ।
प्रहरत्यात्मने * सट्टयति स्फिट्टयतीति च ॥ १४६ ॥
आघट्टयति चास्फालयति जासयतीत्यमी ।
आहतेऽकर्मकत्वे स्यात् स्वकीयेऽङ्गे च कर्मणि ॥ १४७ ॥
(७८) युध्यते सम्प्रहरते युद्धे जजति जञ्जति ।
सम्मर्दयति सङ्ग्रामयतीमे कलहायते ॥ १४८ ॥
(७९) करोत्युपाजेऽन्वाजेभ्यामात्मनेऽपि बलार्पणे ।

---

* "कुट्टयति पिच्छयतीति च" इति पाठान्तरम् ॥

(८०) विक्रम्यते वीरयते पराक्रमत इत्यपि ॥ १४९ ॥
प्रगल्भते शूरयते पराक्रम्यत इत्यसौ ।
ओजायते विक्रमते विक्रमेऽष्टपदी भवेत् ॥ १५० ॥
(८१) अरुष्करोत्यात्मनेऽपि व्रणयत्यङ्गचूर्णने ।
(८२) गोकर्तृकायां हिंसायां प्रस्तुम्पति सुटा भवेत् ॥ १५१ ॥
(८३) हिनस्ति सञ्ज्ञपयति सूदते हन्ति तर्दति ।
तोपति च त्रोपतीषत्यपि तूर्वति थूर्वति ॥ १५२ ॥
तोफति त्रोफति रुशत्यपि तुम्पति त्रुम्पति ।
तुम्फति त्रुम्फति शसत्यूर्वत्यर्वति तोजति ॥ १५३ ॥
नभते भर्वति मषत्येवं नभ्नाति नभ्यति ।
तोभते शर्वति वषत्यपि तुभ्नाति तुभ्यति ॥ १५४ ॥
शूर्यते शेषति तुपत्यपि रोषति रेषति ।
धूर्यते यूषति तुफत्यपि दूर्वति धूर्वति ॥ १५५ ॥
प्रमापयत्यर्दयति निर्वापयति रिष्यति ।
तृणेढि मारयति च श्लथत्यर्दति गूर्यते ॥ १५६ ॥
क्रथत्युज्जासयति च क्राथयत्यपि युध्यति ।
* तृहत्युन्मूलयति च क्षिणाति च कृणाति च ॥ १५७ ॥
प्रतिष्किरत्थालभते तृणात्युन्मथतीति च ।
क्षेणोति च्छषति द्रूणाति कृणोति क्षिणोति च ॥ १५८ ॥
अष्टौ क्षणोति मीनाति स्पृणातीत्यात्मनेऽप्यमी ।
कुन्थति पुन्थति लुन्थति रिशति रुशति हिंसति स्तृहति॥१५९।
तृंहति स्तृम्भति मृणति च चुम्बयति श्रथति च क्रथति ।
सर्भति मेदति हणति स्फिट्टयति च हिंसयत्यमी चृतति॥१६०।
षण्णवतिर्हिंसायामुक्ताः शिष्टाश्च य गणे द्रष्टयाः ।

---

* "तृहयत्युन्नाटयति" इति पाठान्तरम् ॥

केवालीशेवालीकेवासीमस्मसाशब्दाः ॥ १६१ ॥
आतालीवर्षालीपादालीमसमराश्च तथा ।
गतिसञ्ज्ञा हिंसायामष्टोद्दिष्टाः करोतेः प्राक् ॥ १६२ ॥
(८४) वस्तयते गन्धयते लुम्बति लुम्बयति चार्दनार्थाः स्युः ।
ओहति तोहति दोहति तद्वत्तुम्बति च तुम्बयत्येते ॥ १६३ ॥
(८५) दम्फति दफति दुनोति व्यथयति दुःखयति तपति पीडयति ।
क्लिश्नाति दूनयत्यपि धूपायति खेदयत्याद्याः ॥ १६४ ॥
दुःखाकरोति तुदति च करोति वैकल्यमुदाद्भिभ्योऽमी ।
आत्मनेऽपि ग्लपयति ग्लापयत्यपि पीडने ॥ १६५ ॥
रोठते लोठते कुथ्नात्यपि मन्थति बाधते ।
एठते हठते तत्र लोटते क्लेशयत्यपि ॥ १६६ ॥
शण्डते शूलति रुजत्यूषत्यामयतीति च ।
(८६) * भनक्ति मोटयति च भञ्जयत्यपि मोटति ॥ १६७ ॥
मुटति म्रदते मर्दे मृद्गाति च पिनष्टि च ।
क्षुन्ते क्षुणत्ति सञ्चूर्णयति पाशयतीति च ॥ १६८ ॥
(८७) पंसयति ध्वंसयति च नक्कयति च धक्कयत्येते ।
जम्भयति क्षपयति च नाशयति च नाशनार्थाः स्युः ॥ १६९ ॥
(८८) उन्मूलयत्युज्जहाति चोत्पाटयति वै समाः ।
उत्खनत्यात्मनेऽप्येते पञ्चोज्जटयतीति च ॥ १७० ॥
(८९) भङ्गे पराभवत्युक्ते पराभवत इत्यमू ।
(९०) जयत्युत्कर्षसम्प्राप्तौ तथा विजयते पदम् ॥ १७१ ॥

इति क्षत्रियचेष्टावर्गः ॥ ३ ॥

---

* "अनाक्ति" नि० ।

४. अथ वैश्यचेष्टावर्गः ॥

(१) कृषते कृषतीत्येते कृषौ क्षुरति कर्षति ।
रदत्येवं विलिखति हलति स्युः खनत्यपि ॥ १७२ ॥
(२) बीजाकरोत्युप्तकृष्टौ (३) स्याद्द्वितीयाकरोति च ।
शम्बाकरोति द्विगुणाकरोति द्विः कृषौ त्रयम् ॥ १७३ ॥
(४) तृतीयात्रिगुणाभ्यां च करोति त्रिः कृषौ मतम् ।
आख्यातानि खनत्यादीन्यूहनीयानि चात्मने ॥ १७४ ॥
(५) हलिग्रहे हलयति हलिरुक्तो महद्धलम् ।
(६) वपत्युप्तौ प्रकिरति वपतेऽप्य(७)थ रोपणे ॥ १७५ ॥
शूलयत्यपि संरोहयति संरोपयत्यपि ।
(८) ध्रुवति ध्रवति स्थैर्ये स्थिरीभवति खायति ॥ १७६ ॥
बदत्येते च खदति मूलति प्रतितिष्ठति ।
(९) पायत्येते वायति च शोषे शुष्यति शुण्ठति ॥ १७७ ॥
आश्यायते शुण्ठयति लङ्घतेऽप्य(१०)थ वर्षति ।
उनत्ति शीकते शर्धत्यपि मर्धति सिञ्चति ॥ १७८ ॥
आर्द्रीकरोति च ज्ञेयमात्मनेऽपि चतुष्टयम् ।
सीकयति तेमयतीत्यादि जेषति सूदति ॥ १७९ ॥
सचते पर्षति गरत्यपि मेषति मर्षति ।
घरत्युक्षति सेके स्युर्नेषत्यपि च श्रिम्भ्यति ॥ १८० ॥
गडत्येवं मेहति च तथा मिन्वति निन्वति ।
क्लिद्यति स्तिम्यति स्तीम्यत्यार्द्रीभावे च तिम्यति ॥ १८१ ॥
(११) स्युः पुंसयति पुष्णाति दृहत्यादि च वर्धने ।
(१२) सञ्चये सम्बिभर्तीति सम्भरत्यात्मने त्रयम् ॥ १८२ ॥
सञ्चिनोति खलत्येवं सम्भाण्डयत इत्यपि ।
राशीकरोत्यात्मने द्वौ समूहति समूहते ॥ १८३ ॥

(१३) उच्चिनोति शिलत्युञ्छे सिलत्युच्चिनुते तथा।
उञ्छति ग्रासयति च ग्रस्नात्यपि तथेषति॥ १८४॥
(१४) अवहन्तीति वैतुष्यकरणे कण्डयत्यपि।
फलीकरोति वितुषीकरोतीत्यात्मने द्वयम्॥ १८५॥
परापुनात्यात्मनेऽपि प्रस्फोटयति तत्समम्।
(१५) मिमीते मायते माने माहते मस्यतीति च॥ १८६॥
शुल्बयत्यपि सम्माति (१६) सम्भवे सम्भवत्यपि।
(१७) पणते दीव्यति तथाऽऽत्मने व्यवहरत्यदः॥ १८७॥
व्यवहारे च पनते परिवर्तयतीत्यपि।
(१८) क्रीणाति चैवं क्रीणीते विसारयति च क्रये॥ १८८॥
(१९) विक्रीणीते निमयतेऽवक्रीणीते च विक्रये।
(२०) सत्याकरोत्यात्मनेऽपि तुल्यौ सत्यापयत्यपि॥ १८९॥
(२१) निष्णाति दक्षते चापि नैपुण्ये निपुणत्यपि।
(२२) अर्जने त्वर्जयति च तथैवार्जति सर्जति॥ १९०॥
(२३) कलयत्यपि सङ्ख्याति सङ्ख्याने गणयत्यपि।
सङ्ख्येष्टे कलते (२४) तुल्यौ त्वाहन्ति गुणयत्यमू॥ १९१॥
(२५) उत्पुंसयति तु प्रोञ्छे प्रोञ्छत्युत्सारयत्यपि।
(२६) वण्डति व्युष्यति तथा विभजत्यात्मनेऽप्ययम्॥ १९२॥
विभागे वण्टयति च * विभाजयत्यवमाति च।
(२७) न्यासे निक्षिप्यति न्यस्यत्येवं परिदधाति च॥ १९३॥
निक्षिपत्यात्मने चोपानिदधाति चतुष्टयम्।
(२८) तिरोदधात्यपिदधात्यन्तर्धौ पिदधाति च॥ १९४॥
तिरस्करोति व्यस्यति च्छन्दत्यपवरत्यपि।
आवृणोति व्यवदधात्यूर्णोत्यतिदधाति च॥ १९५॥

---

* "विभाजयत्यवचौति च, विभाजयत्यवयौति च" इति पाठान्तरे।

संवृणोति स्तृणात्येतान्यात्मनेऽपि त्रयोदश ।
अपवारयति च्छादयति स्थगयतीति च ॥ १९६ ॥
कूलति त्वचतीत्येवं कुम्बयत्यपि कुम्बति ।
ह्वगति ह्वगतीत्येते थुडति स्थुडतीति च ॥ १९७ ॥
स्तृणोति तिरयत्येवं स्तृणुते गोपयत्यपि ।
अपोर्णुते त्वपार्णोति(२९) विवृतौ विवृणोति च ॥ १९८ ॥
तथैवापवृणोति द्वावात्मने * निरिणाति च ।
(३०) अपेक्षतेऽभ्यर्थयते भिक्षतेऽर्दति नाथति ॥ १९९ ॥
याच्ञायां वनुते मार्गत्यमी चतति याचति ।
चदतीत्यात्मनेऽपि स्यु(३१)र्वेथते मार्गयत्यपि ॥ २०० ॥
मार्गत्यप्यञ्चति गवेषयत्यन्वीक्षतेऽपि च ।
अन्वेषते च पयति चिनोतीत्यात्मनेऽप्यदः ॥ २०१ ॥
अन्वेषणे मृगयते मृग्यतीत्यपि केचन ।
(३२) प्रतिदत्ते विनयते निर्यातयति तत्समम् ॥ २०२ ॥
वित्तोत्सर्गे व्ययति च तथा विनयतेऽपि च ।
(३३) दोहानुकूल्ये दुग्धे (३४) गौः प्रस्नुते प्रस्नवे स्वयम् ॥२०३॥
रिणक्ति दोग्ध्यात्मनेऽपि प्रपूरयति दोहने ।
(३५) क्षरणे स्तेपते श्चोतत्यपि क्षरति तेपते ॥ २०४ ॥
रीयते स्यन्दते चैव (३६) स्रवति स्नौति तु स्रवे ।
(३७) विष्णाति रेचयति च विप्रयुङ्क्ते च रेचति ॥ २०५ ॥
विश्लेषणे स्युर्विश्लेषयति यौति वियौति च ।
(३८) मिश्रयत्यपि संयौति सम्पृक्ते सम्पृणक्ति च ॥ २०६ ॥
मिश्रणे संसृजति च श्रीणातीत्यात्मनेऽप्यदः ।
(३९) सङ्गतौ समियर्तीति सङ्गच्छति समृच्छति ॥ २०७ ॥

* "विवृणाति" नि० ।

अकर्मकास्त्वात्मनेऽमी सम्बध्नाति मिलत्यपि ।
समवैति व्यतिसृजत्येवं सचत उच्यति ॥ २०८ ॥
(४०) आतञ्चत्यातञ्चने चा(४१)लम्बयत्यासजत्यपि ।
आलम्बने(४२)ऽथ शैथिल्ये श्रन्थते चिल्लतीति च ॥ २०९ ॥
(४३) ओलण्डयत्युन्नयत उत्क्षिपत्यात्मनेऽप्यदः ।
उलण्डयति चोत्तभ्नात्युत्तभ्नोत्युच्चरत्यपि ॥ २१० ॥
उत्तम्भयति चोत्क्षिप्यत्युत्क्षेपे दोलयत्यपि ।
(४४) आनीतावानयत्येतावात्मनेऽप्याहरत्यपि ॥ २११ ॥
(४५) सम्मार्जयति सम्मार्ष्टि तथा परिसमूहति ।
समूहते च सम्मार्गे (४६) उपदेग्ध्युपलिम्पति ॥ २१२ ॥
पदद्वयं चात्मनेऽपि गोमयत्युपलेपने ।
(४७) सन्धुक्षयति सन्दीपयतीन्धे ज्वालयत्यपि ॥ २१३ ॥
सन्धुक्षणे ज्वलयति च्छर्दते छर्दयत्यपि ।
(४८) पाके श्रीणाति पचतीत्यात्मने श्रपयत्यपि ॥ २१४ ॥
रन्धयत्यपि विक्लेदयति साधयतीति च ।
श्राति श्रायति विक्लिद्यत्यपि राध्यति रध्यते ॥ २१५ ॥
पच्यते क्वथ्यते चैते पाके स्युः कर्मकर्तृके ।
(४९) ऋज्जते भर्जते भ्राष्ट्रे तूपभृज्जति भृज्जते ॥ २१६ ॥
(५०) शूलाकरोत्यात्मनेऽपि शूलपाके पदं मतम् ।
(५१) द्रवीकृतौ लीनयति लयति द्रावयत्यपि ॥ २१७ ॥
लालयत्यपि लाययत्यपि लापयतीत्यमी ।
(५२) द्वौ सन्दधात्यभिषुणोत्यात्मने द्वौ च शुच्यति ॥ २१८ ॥
तथा चुच्यत्यभिषवे (५३) संस्कृतौ संस्करोत्यदः ।
आत्मने (५४) प्रतियत्ने तु स्यादुपस्कुरुते पदम् ॥ २१९ ॥
(५५) स्वादते स्वर्दते रुच्यां स्वदते रोचतेऽपि च ।

इति वैश्यचेष्टावर्गः । ४ ॥

५. अथ शूद्रचेष्टावर्गः ॥

(१) वयते वयति व्यूतावूयते(२)ऽथ विषीव्यति ॥ २२० ॥
स्यूतौ निषीव्यति तथा परिषीव्यति सीव्यति ।
(३) तक्ष्णोति तक्षति तनयति त्वक्षति तक्षणे ॥ २२१ ॥
तनूकरोत्यात्मनेऽपि परिवासयतीति षट् ।
(४) उत्तेजयति तीक्ष्णत्वे सङ्क्ष्णुते क्ष्णौति निश्यति ॥ २२२ ॥
निशिनोति निशीशांसत्यात्मनेऽपि मतं द्वयम् ।
(५) लुनाति लुम्पति तथा छिनत्तीत्यात्मने त्रयम् ॥ २२३ ॥
त्रुटति च्छोटयति च चुटति च्छुटतीति च ।
छेदने वर्धयति च च्छ्यति वृश्चति कृन्तति ॥ २२४ ॥
चतुर्दश त्रोटयति द्यति च्छेदयतीत्यमी ।
(६) त्रोटति त्रुट्यति च्छेदे छिद्यते कर्मकर्तृके ॥ २२५ ॥
(७) भिन्ते विदारयति च भिनत्ति द्यति मुण्डति ।
बिलति स्फोटयति च दृणात्याखण्डयत्यपि ॥ २२६ ॥
मुस्यति च्छिद्रयति च दारयत्यपि भेदने ।
(८) दहति श्रेषति श्लेषत्यपि प्रोषति चूर्यते ॥ २२७ ॥
तापयत्योषति तपत्यपि प्लुष्यति कुण्डते ।
दाहे कूटयति प्लोषत्यमी (९) तत्र तु गर्हिते ॥ २२८ ॥
दन्दह्यते दन्दहीति दन्दग्धीति पदत्रयम् ।
(१०) ग्रोचति स्तेनयति च चुरण्यति च रुण्टति ॥ २२९ ॥
स्तेये चोरयति ग्लोचयति कोजति खोजति ।
मुष्णाति लुण्टयति च मूषत्यपहरत्यदः ॥ २३० ॥
आत्मने(११)ऽप्यास्कन्दतीति जर्हर्तीति बलाद्धृतौ ।
(१२) प्रसहत्यात्मनेऽप्येष हठतीति बलात्कृतौ ॥ २३१ ॥
(१३) धूर्तक्रियायां शठति द्राघते मङ्क्ते त्रयम् ।

(१४) निष्कुष्णाति च निष्कर्षे निष्कर्षति च तूलति ॥ २३२ ॥
स्यान्निष्कुलाकरोत्येतदात्मने चा(१५)त्र सव्यथे ।
डाङ्निष्पत्रासपत्राभ्यां करोति कुरुते परे ॥ २३३ ॥
(१६) सन्दानयति बध्नाति मूर्वत्यन्दति कीलति ।
पाशयत्यन्तति जुटति सिनुते च कञ्चते ॥ २३४ ॥
कचते टङ्कयति च योजयत्यपि मव्यति ।
काञ्चते ग्रन्थयति च सिनाति च सिनोति च ॥ २३५ ॥
संयच्छत्यात्मने षट् स्युर्नह्यत्यपि दधाति च ।
युनातीति मवते च बन्धे मवति योजति ॥ २३६ ॥
(१७) स्तम्भते स्कम्भते स्तम्भे वस्यत्यपि च पीलति ।
स्तभ्नोति प्रतिबध्नाति स्तभ्नाति स्तम्भयत्यपि ॥ २३७ ॥
स्कभ्नोति चैव स्कभ्नाति स्तुभ्नोति स्कम्भयत्यपि ।
स्तुभ्नाति चैव स्कुभ्नाति स्कुभ्नोत्येतानि षोडश ॥ २३८॥
(१८) साहसिक्ये प्रकुरुते (१९) दुःखयत्यघयत्यपि ।
कष्टायते दुष्कृतेऽमी (२०) प्रत्यवैति तु दुष्यति ॥ २३९ ॥
विघ्ने विहन्त्यन्तरेति प्रत्यूहत्यात्मनेऽप्यदः ।
विघ्नयत्यन्तरयति विच्छिन्ते विच्छिनत्ति च ॥ २४० ॥
(२१) * सन्ताने सन्तनोतीति निर्वहत्यात्मने द्वयम् ।
तथा सन्नयते सन्तानयतीति चतुष्टयम् ॥ २४१ ॥

इति शूद्रचेष्टावर्गः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयकाण्डः ॥

---

* "सन्ततौ" इति पाठान्तरम् ॥

अथ तृतीयकाण्डः ।

प्रकीर्णकसनाद्यन्तनानार्थान्यात्मनेपदे ।
तदन्यस्मिन् विभागश्च सङ्गृह्यन्तेऽत्र वर्गशः ॥ १ ॥

१. अथ प्रकीर्णकवर्गः ॥

यानि पूर्वमसङ्कृत्या नैवाख्यातान्यचक्षत ।
वक्ष्यन्ते तानि वर्गेऽस्मिन् प्रकीर्णाख्ये यथास्मृति ॥ २ ॥
(१) विभाति व्युच्छते व्युष्टे प्रभाति विविशत्यपि ।
(२) शिवन्दते श्वेतते त्रीणि स्युः शुक्लत्वेऽवदायति ॥ ३ ॥
(३) रज्यति त्रीणि रजति लोहितायति चात्मने ।
शोणतीति च रक्तिम्नि (४) श्यामत्वे श्यामलायते ॥ ४ ॥
नीलायते नीलति च तथा श्यामायते पदम् ।
(५) बिन्दत्यवयवे भिन्दत्यवयौति सटत्यपि ॥ ५ ॥
(६) सङ्घाते झटति श्रोणत्येवं जटति पूलति ।
गोष्टते लोष्टते श्लोणत्यपि म्रक्षति पिण्डते ॥ ६ ॥
श्लोकते हुण्डते पिण्डयति पूलयतीत्यपि ।
शण्डतेऽथो मुस्तयति स्त्यायत्यश्नोति चाक्षति ॥ ७ ॥

इति प्रकीर्णकवर्गः ॥ १ ॥

२. अथ सनाद्यन्तवर्गः ॥

(१) धातोस्तुमर्थादिच्छायां सनि रूपं बुभूषति ।
शिशिक्षिषत इत्यादि पूर्ववच्चात्मनेपदम् ॥ ८ ॥
(२) सुपो मान्ताव्ययान्यस्मात्क्वचित्काम्यतिकर्मणः ।
आत्मनस्तु तदिच्छायामर्थे शब्दद्वयं भवेत् ॥ ९ ॥
पुत्रकाम्यति पुत्रीयत्यृकाम्यत्यृच्यतीति दिक् ।
(३) एवं कर्मण आधारादाचारादुपमार्थकात् ॥ १० ॥
क्वचित्पुत्रीयति च्छात्रं मञ्चे सौधीयतीति दिक् ।

(४) उपमानात्तथा कर्तुराचारार्थे क्याङि क्विपि ॥ ११ ॥
द्वे रूपे भवतो यद्वद्गर्दभोऽश्वायतेऽश्वति ।
(५) क्यङ्योजोऽप्सरसोर्नित्यं पय आदेस्तु वा सलुक् ॥ १२ ॥
कन्याऽप्सरायते त्वोजायतेऽहिः कं पयायते ।
पयस्यते * तथाऽन्यस्मात्सलोपादि समूह्यताम् ॥ १३ ॥
(६) च्व्यर्थे भृशादेर्हल्लोपे † क्यङच्व्यन्ताद्भृशायते ।
सुमनायत इत्यादिरूपाण्यूह्यानि सर्वतः ॥ १४ ॥
भृशः शश्वत्तृपद्वेहद्वेहद्वर्चोऽथ दुर्मनाः ।
सुमना उन्मना ओजोऽभिमनाश्चपलः शुचिः ॥ १५ ॥
मन्दरेफन्मद्रभद्रपाण्डिताण्डरकण्हराः ।
उत्सुको हरितो नीलः फेनः शीघ्रो भृशादयः ॥ १६ ॥
(७) तत्रैव डाज्लोहितादेः क्यषि वा चात्मनेपदम् ।
दिग्लोहितायतीत्यादि डाचः पटपटायति ॥ १७ ॥
लोहितजिह्मश्यामाः सुखदुःखे धूमचर्मगर्वाश्च ।
हर्षो मूर्छा निद्रा कृपा च करुणादयोऽप्यत्रूरकरणात् ॥ १८ ॥
(८) कष्टात्सत्राच्च कक्षाच्च कृच्छ्राद्गहनतोऽपि च ।
कष्टायते प्रभृतयः पापार्थे क्रमणे क्यङि ॥ १९ ॥
(९) तं वर्तयति रोमन्थाद्रोमन्थायत इत्यदः ।
(१०) बाष्पोष्मफेनादुद्वान्ताविदं बाष्पायतेमुखम् ॥ २० ॥
(११) सुखादेः स्यादनुभवत्यर्थे दुःखायतेमुखाः ।
सुखदुःखास्रकृपणकरुणालीकतृप्रवत् ॥ २१ ॥
कृच्छ्रप्रतीपसोढाः स्युरमी दश सुखादयः ।
(१२) शब्दादिषु कृतौ शब्दायते वैरायतेमुखाः ॥ २२ ॥

---

* "तथाऽन्यस्मात्सलोपे वा दिगूह्यताम्" इति पाठान्तरम् ॥

† "क्यङ्च्व्यर्थे भृशायते" इति पाठान्तरम् ॥

शब्दादयस्तु सूत्रोक्ता वार्तिकोक्ता अटादयः ।
अटाट्टशीकाकोटाश्च सोटापृष्ठौ च दुर्दिनम् ॥ २३ ॥
पोटापृष्वा च सुदिनं नीहारश्चेत्यटादयः ।
(१३) तपस्यतीत्यादिकं तु प्रायः पूर्वं प्रदर्शितम् ॥ २४ ॥
(१४) कण्ड्वादेर्यकि कण्डूयत्यात्मनेऽपि हृणीयते ।
असूयतीत्यादिकं च प्रायः प्रागेव कीर्तितम् ॥ २५ ॥
(१५) धातोर्हलादेरेकाचः पौनःपुन्ये भृशे यङि ।
चेक्रीयतेप्रभृतयो * न भृशार्थे शुभो रुचः ॥ २६ ॥
(१६) बहुलं लुकि तत्रापि बोभोत्यादिकमुह्यताम् ।
(१७) सूचिसूत्र्यूर्णुमूत्र्यत्त्यर्त्यशिभ्यश्च यङिष्यते ॥ २७ ॥
सोसूच्यतेऽटाट्यतेऽरार्यत इत्यादिकं ततः ।
(१८) गत्यर्थेभ्यस्तु कौटिल्ये लुपादेर्भावगर्हणे ॥ २८ ॥
यङि जङ्गम्यते लोलुप्यत इत्यादिकं भवेत् ।
(१९) प्रयोजकस्य व्यापारे † धातुमात्राकृतेर्णिचि ॥ २९ ॥
भावयत्यादि तत्रोह्यं णिचश्चेत्यात्मनेपदम् ।
(२०) सुबन्ताण्णिचि धात्वर्थे बहुलं भादि चेष्टवत् ॥ ३० ॥
(२१) तत्करोतीति मुण्डादेः बटुं मुण्डयतीति दिक् ।
(२२) स्थूलादेस्तु तदाचष्टे स्थवयत्यादिकं भवेत् ॥ ३१ ॥
(२३) सत्यार्थवेदादापुक् च स्यात्सत्यापयतीति दिक् ।
(२४) श्वेताश्वादश्वतरतो लोपोऽश्वतरयोर्णिचि ॥ ३२ ॥
गालोडिताह्वारकयोर्लुप्येते इतकौ तथा ।
श्वेतयत्यश्वयति गालोडयत्याह्वरयति ॥ ३३ ॥

---

* अनेन निषेधेन "भृशं रोचते शोभते इत्यत्र यङ् ने'ति भाष्यम्" इति सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितोक्तिरपि सङ्गच्छते ॥

† "धातुमात्रात्कृते णिचि" इति पाठान्तरम् ॥

(२५) णिच् कृतत्वचवर्णेभ्यस्तं गृह्णात्यर्थ इष्यते ।
अत्वं च हलिकल्योः स्या(२६)न्निध्याने रूपशब्दतः ॥३४॥
(२७) विमोके संयमे पाशा(२८)त्तूस्ताद्विहनने भवेत् ।
(२९) भोजने तन्निवृत्तौ च व्रतशब्दाण्णिचो विधिः ॥ ३५ ॥
(३०) परिधाने समाच्छादे वस्त्रा(३१)ल्लोम्नोऽनुमार्जने ।
(३२) तेनातिक्रामत्यर्थेऽश्वयति हस्तयतीति च ॥ ३६ ॥
(३३) सेनाशब्दात्तृतीयान्तादाभियाने तु सः ष च ।
(३४) वीणया उपगाने स्यात् (३५) सन्नाहे वर्मणो भवेत् ॥३७॥
(३६) चूर्णादवध्वंसनेऽर्थे (३७) तूलाण्णिजवकोषणे ।
(३८) श्लोकादुपस्तुतौ (३९) वास्याः परेश्छेदन इष्यते ॥ ३८ ॥
(४०) णिङ्ङ्गाचन्निरसने दिग्घस्तयत आदिकम् ।
(४१) पुच्छादुदसने णिङ् स्यात्पर्यासे व्यसनेऽपि च ॥ ३९ ॥
(४२) चीवरात्सञ्चये चार्थे परिधाने च णिङ् भवेत् ।
(४३) भाण्डात्समाचिनोत्यर्थे णिङ् सम्भाण्डयते हि दिक् ॥ ४० ॥
(४४) निर्दिष्टार्थे कृतस्तस्मादुपसर्गादितोऽपि च ।
कंसं घातयतीत्यादिसिद्धयेऽन्यो णिजुच्यते ॥ ४१ ॥
प्रत्यक्षमिव कंसादेः * साधनत्वेन मन्यते ।
उक्तं हि भर्तृहरिणा महाभाष्यानुसारिणा ॥ ४२ ॥
शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥ ४३ ॥

इति सनाद्यन्तवर्गः ॥ २ ॥

---

* "साधनत्वाच्च सिध्यति" इति पाठान्तरम् ॥

३. अथ नानार्थवर्गः ॥

अथ नानार्थधातूत्थान्याख्यातानीह कानिचित् ।
यथामति प्रदर्श्यन्ते व्यक्तं भूवाद्यनुक्रमात् ॥ ४४ ॥
गणेऽवधारणात्क्वापि सूत्रे तेन विशेषणात् ।
क्वाप्यर्थान्तरनिर्देशादनेकार्था हि धातवः ॥ ४५ ॥

अथ भ्वादिगणः ।

(१) भवतीत्येष सत्तायां प्राप्तिसम्पत्तिजन्मसु, ।
आद्योपलम्भे पर्याप्तौ सामर्थ्ये प्रभवत्ययम्, ॥ ४६ ॥
सम्भावनायां माने च साहित्ये सम्भवत्यसौ, ।
शक्तिप्राप्त्योर्विभवति, प्राकट्ये व्युद्भवत्यपि ॥ ४७ ॥
(२) ग्रन्थप्रतिष्ठालिप्सासु गाधते (३) नाथतीति तु ।
याच्ञोपतापैश्वर्येषु (४) तेष्वाशिषि च नाथते ॥ ४८ ॥
(५) स्तवेऽभिवादने चापि वन्दते (६) भन्दते पुनः ।
सौख्यकल्याणयो(७)र्मोदमदस्वप्नगतिस्तुतीः ॥ ४९ ॥
आह मन्दत इत्येत(८)द्ददते दानधारणे ।
(९) क्रीडायामूर्दते माने (१०) ह्रादते ह्रादशब्दयोः ॥ ५० ॥
(११) कुन्थति पुन्थति लुन्थति मन्थति मान्थत्यमी पञ्च ।
हिंसासङ्क्लेशनयो(१२)श्चन्दत्याह्लाददीपनयोः ॥ ५१ ॥
(१३) गतिमाङ्गल्यशास्त्रेषु सेधति (१४) स्थैर्यहिंसयोः ।
खदत्य(१५)र्थार्दति गतियाच्ञाहिंसासु सम्मतम् ॥ ५२ ॥
(१६) कन्दति क्रन्दति क्लन्दत्याह्वाने रोदने त्रयम् ।
(१७) द्रेकते ध्रेकते शब्दोत्साहयो(१८)श्चकते पुनः ॥ ५३ ॥
तृप्तौ च प्रतिघाते च (१९) गत्याक्षेपे तु मङ्कते ।
कैतवे (२०) द्राघते त्वेतत्सामर्थ्यायामयोर्मतम् ॥ ५४ ॥
(२१) गतौ कङ्कत इत्येतन्निवृत्तौ भोजनस्य च ।

(२२) शोषणे चालमर्थे च राखत्योखति लाखति ॥ ५५ ॥
द्राखति ध्राखतीत्येते (२३) गतौ त्वङ्गति कम्पने।
(२४) मञ्चते धारणोच्छ्रायपूजनेष्व(२५)थ कञ्चते ॥ ५६ ॥
दीप्तिबन्धनयो(२६)र्गत्यामीजते कुत्सनेऽपि च।
(२७) * शाठ्यमेदनदम्भेषु मुञ्चते मचते पदम् ॥ ५७ ॥
(२८) स्थानार्जनोपार्जनगतिष्वृजेः स्यादर्जने पदम्।
(२९) स्यात्सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखने ॥ ५८ ॥
तारे शब्दे क्रोचतीति (३०) याच्ञागत्योस्तथाऽञ्चते।
(३१) तयोश्च पूजने चाञ्चत्य(३२)जति क्षेपणे गतौ ॥ ५९ ॥
(३३) कौटिल्याल्पीभवनयोः कुञ्चति क्रुञ्चतीत्युभे।
(३४) मूर्छत्येष समुच्छ्राये मोहे स्यात् (३५) खर्जतीति तु ॥ ६० ॥
व्यथने पूजने (३६) हिंसात्राणयोस्तुञ्जतीत्ययम्।
(३७) शब्दे गर्जति मादे च (३८) हिण्डतेऽनादरे गतौ ॥ ६१ ॥
(३९) अतिक्रमे च हिंसायामट्टते (४०) मुण्डते शुचौ।
पलायने च (४१) कटति वर्षावरणयोर्गतौ ॥ ६२ ॥
(४२) शटत्ययं विशरणे गतौ रुज्यवसादने।
(४३) बाल्ये च परिभाषायां लटतीत्य(४४)थ पेटति ॥ ६३ ॥
शब्दसङ्घातयो(४५)र्मादे निवासे च मठत्यदः।
(४६) हठतीति बलात्कारे प्लुतौ शङ्कन्दनेऽपि च ॥ ६४ ॥
(४७) हिंसासङ्क्लेशयोः पेठत्य(४८)थो शठति कैतवे।
तयोश्चा(४९)थो लुण्ठतीति गतावालस्य एव च ॥ ६५ ॥
(५०) तेपते क्षरणे कम्पे (५१) ग्लेपते दैन्यकम्पयोः।
(५२) अवस्रंसे प्रमादे च स्रंसते (५३) लम्बते पुनः ॥ ६६ ॥
शब्दे चावस्रंसने च (५४) मानसे च जपत्ययम्।

---

* "शाठ्यमोचनदम्भेषु मुञ्चते शशपोरिदम्" इति पाठान्तरम् ॥

(५५) हिंसाभाषणयोः शोभत्य(५६)त्र दीप्तौ च शुम्भति ॥ ६७ ॥
(५७) शब्दे रणति गत्यां तु घटादावेष पठ्यते ।
(५८) पैणति प्रेरणाऽऽश्लेषगमनेषु पदं त्रिषु ॥ ६८ ॥
(५९) लौहित्ये शोणति गतौ (६०) सम्भक्तौ वनति ध्वनौ ।
(६१) दीप्तिकान्तिगतिष्विष्टं त्रिष्वर्थेषु कनत्यदः ॥ ६९ ॥
(६२) गतौ च शब्दसम्भक्त्योरमतीति प्रयुज्यते ।
(६३) क्रमते क्रम्यते स्यातां तायनोत्साहवृत्तिषु ॥ ७० ॥
(६४) नयते रक्षणे गत्यां (६५) दयते तु तयोरपि ।
आदानदानहिंसासु (६६) क्नूयते क्लेदशब्दयोः ॥ ७१ ॥
(६७) पूयते स्याद्विशरणे दुर्गन्धे चा(६८)थ तायते ।
पालने स्फीतताथाश्च (६९) प्रेप्सागत्योश्च हर्यति ॥ ७२ ॥
(७०) भ्रंशेऽदने गलति च (७१) शब्दसङ्ख्यानयोर्द्वयोः ।
कलते (७२) शलते त्वेष चलने संवृतावपि ॥ ७३ ॥
(७३) भलते भल्लते हिंसादानयोः परिभाषणे ।
(७४) चलने सञ्चये चोक्तः खलतीति (७५) फलत्यदः ॥ ७४ ॥
आदितश्चेद्विशरणे निष्पत्तौ स्यादनादितः ।
(७६) अलतेऽलति भूषायां पर्याप्तौ वारणे द्वयम् ॥ ७५ ॥
(७७) गतौ जग्धौ च चरति (७८) सङ्घाते रुजि शूलति ।
(७९) हिंसाकरणयोः कृण्वेः कृणोति प्रापणेऽपि च ॥ ७६ ॥
(८०) पराभिभूतावुत्कर्षे जयत्यन्ते त्वकर्मकः ।
(८१)स्वाम्यर्थदानावगतिप्रवेशयाच्ञागतीच्छाश्रुतितृप्त्यवाप्तीः ७७
आलिङ्गरक्षाद्युतिभागवृद्धिहिंसाक्रियाश्चावतिरेष वक्ति ।
(८२) धुक्षते धिक्षते सन्दीपनक्लेशनजीवने ॥ ७८ ॥
(८३) हिंसाविश्राणनगतिष्वीषते स्यात्तु (८४) दक्षते ।
शैघ्र्यवृद्ध्योर्घटादौ तु तदेव गतिहिंसयोः ॥ ७९ ॥

(८५) स्यान्मौण्ड्येज्योपनयनव्रतादेशेषु दीक्षते ।
(८६) जिज्ञासने च विद्याया ग्रहणे चापि शिक्षते ॥ ८० ॥
(८७) कासते कफजे शब्दे दीप्तौ चायं प्रयोगतः ।
(८८) द्राङ्क्षति ध्राङ्क्षति ध्वाङ्क्षतीच्छायां घोरवाशिते ॥ ८१ ॥
(८९) अक्षत्यक्ष्णोति सङ्घाते व्याप्तावप्य(९०)थ मर्षति ।
सहने सेचने (९१) श्लेषक्रीडयोर्लसतीत्यदः ॥ ८२ ॥
(९२) जर्जति द्वे चर्चति सन्तर्जने परिभाषणे ।
(९३) त्वरसा गमने दाने वृद्धावपि च मोहने ॥ ८३ ॥
(९४) क्ष्वेदते स्नेहने मोक्षे (९५) दीप्तौ स्वादे च रोचते ।
(९६) प्रमादे स्रंसते चावस्रंसने ध्वंसते गतौ ॥ ८४ ॥
(९७) सज्जते दानगत्योः स्याद् (९८) व्यथने चलने भये ।
(९९) कम्पे विलसने चार्थे कम्पते चलतीत्यम् ॥ ८५ ॥
(१००) ह्वलतीति पदं गत्यां तदेव चलने मितम् ।
(१०१) हर्षग्लेपनयोर्मित्त्वान्मदेर्मदयतीति णौ ॥ ८६ ॥
(१०२) बलतीत्येष धान्यस्यावरोधे प्राणनेऽपि च ।
(१०३) बन्धुक्रियायां संस्त्याने कोलतीत्य(१०४)थ होलति ॥८७॥
स्याद्धिंसासंवरणयोः (१०५) क्रोशत्याह्वानरोदने ।
(१०६) सीदति स्याद्विशरणे गत्यवसादने ॥ ८८ ॥
(१०७) सम्पर्चने तु कौटिल्ये प्रतिष्टम्भे विलेखने ।
तारे शब्दे कोचतीति ज्वलादेरितरस्य च ॥ ८९ ॥
(१०८) मिथ्याज्ञानेऽनवस्थाने भ्रमति भ्राम्यतीत्युभे ।
* स्त्यायतेः प्रागात्मनेऽपि(१०९)गतिशुद्ध्योस्तु धावति ९०

---

* इत उत्तरं (१२६) स्त्यायतेः प्राग्वक्ष्यमाणा धातव आत्मनेपदेऽपि भवन्ती-त्यर्थः ॥

(११०) पदं भूषणपर्याप्तिवारणेष्वलतीत्यदः ।
(१११) दीप्त्यादानगतिष्विष्टमसतीत्य(११२)थ चीवति ॥ ९१ ॥
स्यादादाने संवरणेऽप्य(११३)थ हिंसनमेधयोः ।
मेदत्येत(११४)न्मेधति तु सङ्गमे च तयोरपि ॥ ९२ ॥
(११५) कुत्सायां सन्निकर्षे च नेदतीत्य(११६)थ वेणति ।
चिन्तानिशामनगतिवादित्रग्रहबुद्धिषु ॥ ९३ ॥
(११७) निशामनेऽर्चने चायत्य(११८)थ स्पशति बाधने ।
स्पर्शने (११९) वहतीत्येतत्स्यन्दने प्रापणे धृतौ ॥ ९४ ॥
(१२०) झषत्यादानसंवृत्योः हिंसायां चेन्न चात्मने ।
(१२१) यजतीति तु देवार्चादानसङ्गतिकर्मसु ॥ ९५ ॥
(१२२) ह्वयति स्पर्धने शब्दे (१२३) वपत्युप्तौ च मुण्डने ।
(१२४) दाने निरसने दीप्तावप्यवात्त्वेषतीत्यदः ॥ ९६ ॥
(१२५) शब्दसङ्घातयोर्धात्वोः स्त्यायत्य(१२६)थ धमत्यदः ।
कृशानुफूत्कृतौ शब्दे(१२७)ऽप्युपतापे स्वरत्यपि ॥ ९७ ॥
(१२८) ऋच्छेर्गतीन्द्रियलयमूर्तिभावेषु ऋच्छति ।
ऋच्छादेशो तदेवार्तेः शिति स्यात्प्रापणे गतौ ॥ ९८ ॥
(१२९) सवतीति पदं धात्वोः प्रसवैश्वर्ययोर्गतौ ।
(१३०) प्लवे तरत्युत्तरणे (१३१) स्कन्दतीति तु शोषणे ॥ ९९ ॥
गत्या(१३२)मथो नमत्येतन्नमस्कारेऽपि शब्दने ।
(१३३) सेवने सचते तद्वत्समवाये सचत्यपि ॥ १०० ॥
(१३४) वदते तूक्तिविषयभासनोत्साहवृत्तिषु ।
(१३५) सहतेऽभिभवे क्षान्तौ गतिवृद्ध्योः श्वयत्ययम् ॥ १०१ ॥
(१३६) पवते रक्षणादौ च सोमस्य मरुतो गतौ ।
(१३७) निर्णेतृत्वेन भजने तिष्ठते स्वप्रकाशने ॥ १०२ ॥
(१३८) देवार्चासङ्गतिकृतिमैत्रीषु पथिकर्तृके ।

धात्वर्थे * मन्त्रकरणेऽकर्मके चोपतिष्ठते ॥ १०३ ॥
परस्मैपदमन्यत्र लिप्सयोपस्थितौ न वा ।

इति भ्वादिगणः ।

अथादादिगणः ।

(१३९) गतिगन्धनयोर्वाति (१४०) हन्तीति गतिहिंसयोः ॥१०४॥
(१४१) ग्रहणेऽप्युपहन्त्येतदशुचीकरणे ? ऽपि च ।
(१४२) वेतीति कान्तिगमनप्रजनासनखादने ॥ १०५ ॥
(१४३) गतिशासनयोः कस्त (१४४) ईर्ते तु गतिकम्पयोः ।
(१४५) ईट्टे † स्तुतौ गतिनायां याञ्चप्रेरणभोजने ? ॥ १०६ ॥
(१४६) व्यक्तवाचि भवेच्चष्टे दृष्टौ (१४७) यौति तु मिश्रणे ।
अमिश्रणेऽपि (१४८) सौतीति प्रसवैश्वर्ययोर्मतम् ॥१०७॥
(१४९) ज्ञानविश्वासयोः प्रत्येत्य(१५०)ध्येत्यधिगमे स्मृतौ ।
(१५१) भक्षे जक्षिति हसने (१५२) दीधीते भासि देवने ॥१०८॥
(१५३)वेवीते वेति तुल्यार्थश्छान्दसाविति भाष्यकृत् ।
(१५४) तवीति तौति वृद्ध्यर्थे हिंसायां पूरणे गतौ ॥ १०९ ॥

इत्यदादिगणः ।

अथ जुहोत्यादिगणः ।

(१५५) जुहोति हविरासेके दानेऽप्येके (१५६) पिपर्ति तु ।
पालने पूरणे (१५७) दीप्तौ क्षरणार्थे जिघर्त्यदः ॥ ११० ॥
(१५८) बभस्ति भर्त्सने दीप्तौ (१५९) मिमीते मानशब्दयोः ।
(१६०) नेनेक्ति पोषणे शौचे (१६१) बिभर्ति धृतिपोषयोः ॥१११॥
तयोर्दधाति दाने चाभिदधात्युक्तिबन्धयोः ।
श्रद्दधाति तु विस्रम्भस्पृहयोः पञ्च चात्मने ॥ ११२ ॥

इति जुहोत्यादिगणः ।

* "मन्त्रणे चार्थे" इति पाठान्तरम् ॥

† "स्तुतै वर्धनायां याच्ञा प्रेरणपूरणे" इति पाठान्तरम् ॥

अथ दिवादिगणः ।

(१६२) विजिगीषागतिक्रीडाव्यवहारद्युतिस्तुतीः ।
दीव्यतीत्याह (१६३) गत्यां तु शोषणे स्त्रीव्यतीत्यदः॥११३॥
(१६४) क्रस्यति हरणे दीप्तौ (१६५) व्रीडतीत्येष चोदने ।
लज्जायां चा(१६६)थ हिंसायां त्वरणे चापि तूर्यते॥११४॥
(१६७) धूर्यते गूर्यते चोभे गतिहिंसनयोर्मते ।
(१६८) हिंसायां च वयोहानौ घूर्यते जूर्यते पदे ॥ ११५ ॥
(१६९) हिंसायां शूर्यते स्तम्भेऽप्य(१७०)थ संराद्धिहिंसयोः ।
रध्यत्यु(१७१)पक्रमज्ञानस्वीकारे प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥
(१७२) *विक्लित्तिक्षणवृद्ध्यादौ राध्यत्येतदकर्मकम् ।
(१७३) हर्षणे मोचने हृष्यत्य(१७४)थ ग्लानौ च ताम्यति ॥११७॥
काङ्क्षायामपि (१७५) खेदे तु श्राम्यत्येष तपस्यपि ।
(१७६) मोचने क्ष्विद्यति स्नेहे (१७७) गात्रस्थौल्येऽपि मेद्यति।११८।

इति दिवादिगणः ।

अथ स्वादिगणः ।

(१७८) पीडने मन्थने स्नाने सन्धानेऽभिषुणोत्यदः ।
आत्मनेऽप्य(१७९)थ वृद्धौ च हिनोतीति गतावपि ॥११९॥
(१८०) सङ्घाते चाश्नुते व्याप्तौ (१८१) स्पृणोति प्रीतिपालने ।

इति स्वादिगणः ।

अथ तुदादिगणः ।

(१८२) जुषते सेवने प्रीतौ (१८३) विजते चलने भये ॥ १२० ॥
(१८४) युद्धनिन्दादानहिंसाकत्थनेषु रिफत्यदः ।
(१८५) शब्दोपकृत्योः कुणति (१८६) चृतति ग्रन्थहिंसयोः १२१
(१८७) गतिकौटिल्यहिंसासु द्रुणतीत्य(१८८)थ खण्डने ।

---

* "विक्लित्तीक्षणवृद्ध्यादौ, विपक्तिक्षणवृद्ध्यादौ" इति पाठान्तरे ॥

छेदे खुरति (१८९) भीमार्थशब्दयोर्घुरतीत्यदः ॥ १२२ ॥
(१९०) ऐश्वर्यदीप्त्योः सुरति (१९१) किलति श्वैत्यखेलयोः ।
(१९२) इलति प्रेरणे स्वप्नेऽप्य(१९३)थाक्षेपप्रमर्दयोः ॥ १२३ ॥
मुटत्य(१९४)थ कुडत्येतद्बाल्ये च घसने मतम् ।
(१९५) निवासगत्योः क्षियति (१९६) गतौ स्थैर्ये ध्रुवत्यदः॥१२४॥

इति तुदादिगणः ।

अथ रुधादिगणः ।

(१९७) दीप्तिदेवनयोश्छृन्ते छृणत्तीति (१९८) तृणत्त्यदः ।
तृन्ते हिंसानादरयो(१९९)र्विनक्ति चलने भये॥ १२५ ॥
(२००) अनक्ति म्रक्षणगतिकान्तिव्यक्तिषु कीर्तितम् ।

इति रुधादिगणः ।

अथ तनादिगणः ।

(२०१) साहसिक्यप्रकथनोपयोगेषु च सेवने ॥ १२६ ॥
पदं प्रकुरुते(२०२)ऽथाधिकुरुतेऽभिभवे तथा ।
क्षान्तौ (२०३) विकुरुते शब्दकर्मकेऽर्थेऽप्यकर्मकः ॥१२७॥
(२०४) ऊर्युरर्यूररीभ्यश्च करोति कुरुते पदे ।
विस्ताराङ्गीकरणयोः (२०५) प्रतियत्ने तु वैकृते ॥ १२८॥
उपस्कुरुत इत्येतद्वाक्याध्याहारयोरपि ।
(२०६) हृष्टभक्षार्थिनीडार्थिविहङ्गमचतुष्पदाम् ॥ १२९ ॥
आलेखनेऽपस्कुरुत आत्मनेपदमुड्विधेः ।

इति तनादिगणः ।

अथ क्र्यादिगणः ।

(२०७) कान्तितर्पणयोः प्रीणात्य(२०८)थ श्रीणाति मिश्रणे ॥१३०॥
पाके चा(२०९)थ पृणातीति पालने पूरणेऽपि च ।
(२१०) अश्नाति प्रतिहर्षेऽपि मोचने चा(२११)थ पूरणे ॥ १३१ ॥

प्रुष्णाति द्रे च प्लुष्णाति मोचने स्नेहने त्रिषु ।
(२१२) गृह्णात्येतदुपादाने ज्ञाने गृह्णीत इत्यपि ॥ १३२ ॥
(२१३) अवष्टभ्नात्यवष्टभ्नोत्यन्तिकालम्बनार्थकौ ।

इति क्र्यादिगणः ।

अथ चुरादिगणः ।

(२१४) दर्शनाङ्कनयोर्लक्षयत्य(२१५)थोर्जयतीति तु ॥ १३३ ॥
बलप्राणनयोः (२१६) कुट्टयति * च्छेदनभर्त्सने ।
(२१७) गत्यसंस्कारयोः शाठयति श्वठयति द्वयम् ॥ १३४ ॥
(२१८) भाषाहिंसाबलादाननिकेतेषु च पञ्चसु ।
पदं तुञ्जयतीत्याह तथा पिञ्जयतीत्यपि ॥ १३५ ॥
(२१९) मण्डयत्येष भूषायां हर्षे पुस्तयतीत्यपि ।
(२२०) स्यादादरानादरयोस्तथा बुस्तयतीत्यदः ॥ १३६ ॥
(२२१) मार्गसंस्कारगत्योः स्याद्राजयत्येतदर्थयोः ।
(२२२) ज्ञापने मारणादौ च ज्ञपयत्येतदीरितम् ॥ १३७ ॥
(२२३) छेदने पूरणे चापि वर्धयत्येतदर्थयोः ।
(२२४) संश्लेषणे च ग्रहणे पदं स्पाशयते भवेत् ॥ १३८ ॥
(२२५) चेतनायां वेदयते तथाऽऽख्याने विवासने ।
(२२६) निकारे चाप्युपस्कारे यातयत्येतदीरितम् ॥ १३९ ॥
(२२७) निर्यातयति वैरस्य शुद्धौ न्यासार्पणे हृतौ ।
(२२८) छेदने स्नेहने चापि हरणे वासयत्यदः ॥ १४० ॥
(२२९) सम्पर्चने मोहने च रेचयत्यपि रेचति ।
(२३०) श्रद्धायां चोपकरणे तानयत्युपतापने ॥ १४१ ॥
(२३१) शौचालङ्कारयोर्मार्जयति मार्जति चेरितम् ।
(२३२) लवने क्षालने चार्थे स्यात्पल्पूलयतीत्यदः ॥ १४२ ॥

---

* "च्छेदे च कुत्ने" इति पाठान्तरम् ॥

(२३३) वर्णक्रियायां विस्तारे गुणोक्तौ वर्णयत्यदः ।

इति चुरादिगणः ।

अथ नामधातवः ।

(२३४) ऋतीयते घिग्घृणयोः (२३५) पूजावृद्ध्योर्महीयते ॥१४३॥
(२३६) भोजने तन्निवृत्तौ च पदं व्रतयतीत्यदः ।

इति नामधातवः ।

अथ कण्ड्वादयः ।

(२३७) रोषे च * वैमनस्ये च मन्तूयति पदं विदुः ॥ १४४ ॥
(२३८) माधुर्यपूजयोर्वल्गूयति (२३९) स्यात्तु हृणीयते ।
रोषमन्दाक्षयोः (२४०) स्वप्ने चौर्ये लव्यति लोव्यति १४५

इति कण्ड्वादयः ।

इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

---

४. अथात्मनेपदपरस्मैपदवर्गः ॥

(१) भावे कर्मणि सर्वस्माद्धातोः स्यादात्मनेपदम् ।
ङित्त्वस्तथाऽनुदात्तेद्भ्यो भूयतेऽप्यायतेऽयते ॥ १४६ ॥
(२) क्रियाव्यतिहृतौ तद्व्यतिस्ते व्यतिषिञ्चते ।
(३) शब्दार्थहसावहहृगतिहिंसार्थकान्न तत् ॥ १४७ ॥
व्यतिभ्यां जल्पति हसत्येति हन्तीत्यमूर्दिशः ।
नात्र सम्प्रवहन्ते सम्प्रहरन्ते निषेधनम् ॥ १४८ ॥
(४) परस्परेतरान्योन्योपपदान्नात्मनेपदम् ।
अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्त्येषा दिङ् (५) निपराद्विशेः ॥ १४९ ॥

---

* "वै मत्सरे" इति पाठान्तरम् ॥

(६) परिव्यवेभ्यः क्रीणाते(७)र्जयतेर्विपरापरात् ।
(८) आङो दाञो विकासस्वास्यप्रसारणयोर्न हि ॥ १५० ॥
(९) गमेः क्षमायां णेराङि नुपृच्छयोः (१०) क्रीडतेरनोः ।
पर्याङ्भ्याञ्च(११)समोऽकूजे(१२)र्जिज्ञासायां शकेः सनः १५१
(१३) अपास्किरो(१४)ऽस्थो * हरतेर्गतिताच्छील्य (१५) आशिषि ।
नाथः(१६)शपेस्तु शपथं ७ स्थो निर्णीतौ प्रकाशने १५२
प्रतिज्ञायामावसंविप्रा(१८)दुदोऽ. ईर्वेचष्टने ।
(१९) † देवार्चासङ्गतिकृतिमैत्रीषु पथि..तृके ॥ १५३ ॥
धात्वर्थे मन्त्रकरणे कर्मके ऽ पूर्वकात् ।
वा लिप्सायां(२०)समः कि गम्यृच्छिस्पृश्रुवेत्तितः॥१५४॥
दृशोऽर्तेश्चाकर्मके व (२१ आङ्पूर्वाभ्यां यमेर्हनः ।
(२२) उद्विभ्यां तपतेः स्वाङ्गकर्मक स्योऽस्य(२३)थास्यतेः ॥ १५५ ॥
ऊहश्च सोपसर्गाद्वा (२४) ह्वो निसंव्युपपूर्वकात् ।
(२५) आङस्तु स्पर्धने (२६) सूचनावक्षेपणसेवने ॥ १५६ ॥
प्रतियत्ने प्रकथनोपयोग साधने कृञः ।
(२७) अधेः प्रसहने (२८ वेस्तु शब्दकर्मण्यकर्मकात् ॥ १५७ ॥
(२९) पूजाचार्यकृतिज्ञान सञ्जनेषु भृतौ व्यये ।
नीञो विगणने ३०) कर्तृस्थिते चामूर्तकर्मणि ॥ १५८ ॥
(३१) वृत्त्यु साहस्फीतत्वासु क्रमे(३२)स्तद्वत्परोपयोः ।
(३३) ज्योतिरुद्गमने स्वाङो (३४) वेः पादविहृतार्थकात् ॥ १५९ ॥
(३५) आरम्भणार्थे प्रोपाभ्यां (३६) विभाषाऽनुपसर्गकात् ।
(३७) अपह्नवेऽकर्मकाच्च ज्ञो(३८)ऽनाध्याने मतेः समः ॥ १६० ॥

---

* "हृतेर्गतिकौटिल्य" इति पाठान्तरम् ॥
† "देवार्चासङ्गकरणमैत्रीषु" इति पाठान्तरम् ॥

(३९) यत्नोपसान्त्वनज्ञानासनेषूपनिमन्त्रणे ।
विमतौ चापि वदतेः (४०) समनुभ्यां त्वकर्मकात् ॥१६१॥
(४१) व्यक्तवाचां सहोक्तौ च (४२) विप्रलापे विभाषया ॥१६२॥
(४३) सृजेः श्रद्धावति त्वर्थश्च यथा मालां हि सृज्यते ।
(४४) ग्रोऽवात् (४५) समः प्रतिज्ञाने(४६)चरेरुदि सकर्मकात्१६३॥
(४७) समस्तृतीयायुक्तात् (४८) स्वीकरणे तूपयच्छते ।
(४९) तृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थे दाणः (५०) शिति शदे(५१)र्मृङः १६४
लुङ्लिङोश्च (५२) क्रञि प्राग्वदामो यस्तु प्रयुज्यते ।
(५३) *सनो ज्ञाश्रुस्मृदृशिभ्यो नानोज्ञ आङ्प्रतेः श्रुवः ॥ १६५ ॥
(५४) अयज्ञपात्रेषु युजेरजाद्यन्तोपसर्गतः ।
(५५) समः क्ष्णाते(५६)रनवने भुजेरपि च (५७) णेरणौ ॥१६६॥
यत्कर्म णौ स कर्ता चेद्ध्वेदाध्यामवर्जिते ।
यथाऽऽरोहयते हस्ती स्वयं दर्शयते नृपः ॥ १६७ ॥
(५८) भीस्म्योः प्रयोजकाद्भीतिस्मययो(५९)र्वञ्चतेर्गृधः ।
प्रलम्भने (६०) लियः पूजाभ्यक्कृत्योर्वञ्चनेऽपि च ॥१६८॥
(६१) मिथ्याशब्दोपपदतः पौनःपुन्ये कृञो णिचः ।
(६२) फले च कर्त्रभिप्राये स्वरितेतो ञितो णिचः ॥ १६९ ॥
पचते कुरुते स्नानं कटं कारयते यथा ।
चुरादेरपि लक्षेर्यः स्वरितेत्त्वमनार्षकम् ॥ १७० ॥
(६३) अपाद्वदः (६४) समाङ्भ्यां यमेरग्रन्थगोचरे ।
(६५) ज्ञश्चोपसर्गरहिताच्छब्दान्तरगतौ तु वा ॥ १७१ ॥
णिजर्थे च यजेर्नित्यं सामान्योक्तौ न तत् स्मृतम् ।
यथा धरित्रीं दुदुहुः (६६) कृञोऽप्यनुपरापरात् ॥ १७२ ॥

---

* "सनश्च स्मृदृशिभ्यामननोर्ज्ञो ऽनाङ्प्रतेः" दृशिभ्यां च नानोर्ज्ञोना ।

(६७) क्षिपोऽभिप्रत्यातिभ्यः (६८) प्राद्वहे(६९)र्मृषिवहोः परेः ।
(७०)व्याङ्परिभ्यो रम(७१) * उपा(७२)द्विभाषा चेदकर्मकः१७३
(७३) आहारचलनार्था ये गण्यन्ते ये त्वकर्मकाः ।
चित्तवत्कर्तृकास्तद्वत्तोषयत्येष पार्थिवम् ॥ १७४ ॥
(७४) प्रद्रुस्रुबुधजनयुधेङ्नाशिभ्यश्च णिचो यतः ।
(७५) न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिवदृसः ॥ १७५ ॥
नृतिधेट्पिबतिभ्यश्च (७६) क्यषन्तात्तु विभाषया ।
(७७)द्युतादेर्लुङि (७८) वृद्भ्यः स्यसनो(७९)र्लुटि च कल्पतेः ॥१७६॥
परस्मैपद(८०)मन्यस्मात्तथा शिष्टप्रयोगतः ॥ १७७ ॥

इत्यात्मनेपदपरस्मैपदवर्गः ॥ ४ ॥

इति तृतीयकाण्डः ।

इति भट्टमल्लविरचिताऽऽख्यातचान्द्रिका समाप्ता ॥

* "उपात्" इति योगविभागो 'विभाषे'त्यनेन 'उप'मात्रस्यैव सम्बन्धार्थस्तेन 'उप' पूर्वकादेव रमेरकर्मकात् विभाषा परस्मैपदं न तु व्याङ्परिभ्योऽपि। एतच्च "व्याङ्-परिभ्यो रमः" "उपाच्च" "विभाषाऽकर्मकात्" (पा० सू० १।३।८३-८५) इति पाणिनियोगविभागपर्यालोचनपुरःसरमेवेति बोध्यम् ॥

आख्यातचन्द्रिकायाः पर्याय-सूची ।

पर्यायाः	काण्डाः। वर्गाः। पर्यायाः
अ	
अंहते	२।३।३२
अकति	२।३।३५
अक्षति	२।३।६१
"	३।१।६
"	३।३।८९
अक्ष्णोति	२।३।६१
"	३।३।८९
अगति	३।३।३५
अघयति	२।५।१९
अङ्कपालयति	२।१।४४
अङ्कति	२।३।३२
{ अङ्गीकरोति / अङ्गीकुरुते	१।२।२८
अङ्क्ते	२।३।३२
अजति	२।३।३२
"	३।३।३२
अञ्चति	१।२।१२
"	२।३।३२
"	२।४।३१
"	३।३।३१
{ अञ्चति / अञ्चते	२।२।६
अञ्चते	२।३।३२
"	३।३।३०
अञ्चयति	२।२।६
"	२।३।६९
अटति	२।३।३२
अटाट्यते	२।३।३५
"	३।२।१७
अट्टति	२।३।५५
अट्टते	३।३।३९
अट्टयति	१।३।१०
"	२।३।५५
अडति	२।३।६३
अड्डति	२।३।५७
अणति	१।५।१
अण्ठते	२।३।३२
अतति	२।३।३९
अतिक्रामति	२।३।५५
अतिक्राम्यति	२।३।५५
अतिचरति	२।३।५५
{ अतिदधाति / अतिधत्ते	२।४।२८
अतिशेते	२।३।६९
{ अतिसन्दधाति / अतिसन्धत्ते	१।३।१०
अतिसृजति	२।२।११
अत्ति	२।१।२६
{ अधःकरोति / अधःकुरुते	१।३।३०
अधिकुरुते	१।३।१९
"	२।३।६८
"	३।३।२०२
अधिक्रामति	२।३।२७
अधितिष्ठति	२।३।२७
अधिरोहति	२।३।२७
अधिवसति	२।३।२७
अधिशेते	२।३।२७
अधीते	१।४।२
अध्यक्षयति	१।२।१६
अध्यक्षीकरोति	१।२।१६
अध्यवस्यति	१।२।१४
अध्यापयति	१।५।३
अध्यास्ते	२।३।२७
अध्येति	१।२।१९
"	३।३।१५०
अनक्ति	३।३।२००
अनिति	१।१।५
अनुकम्पते	१।३।१४
{ अनुकरोति / अनुकुरुते	२।१।१९
अनुक्रीडते	२।१।१७
अनुक्रोशति	१।३।१४
अनुगृणाति	१।४।२४
{ अनुगृह्णाति / अनुगृह्णीते	१।३।१४
अनुतपति	१।३।१६
अनुतिष्ठति	२।१।४
{ अनुनयति / अनुनयते	१।४।३९
अनुपालयति	२।३।१८
अनुभवति	१।२।१६

पर्यायाः	का.व.प.
परिचरति	२।२।८
परिचिनोति / परिचिनुते	१।४।५
परिणमति / परिणमते	१।१।७
परिणयति / परिणयते	२।१।४२
परिदधाति	२।१।९
परिदधाति / परिधत्ते	२।३।२७
परिदेवते	१।३।१७
परिधत्ते	२।१।९
परिभवति	१।३।१०
परिभाषते	१।४।१७
परिमृष्यति	१।३।९
परिम्लायति	१।३।२१
परिरभते	२।१।४४
परिवदति	१।४।१४
परिवर्तते	१।३।२७
परिवर्तयति	२।४।१७
परिवासयति	२।५।३
परिविन्दति	२।१।४३
परिवेविष्टे	२।२।१९
परिवेवेष्टि	२।२।१९
परिव्रजति	२।२।३१
परिशिनष्टि	२।१।३३
परिषीव्यति	२।५।२
परिष्करोति / परिष्कुरुते	२।१।११
परिष्वजते	२।१।४४
परिसमूहति	२।४।४५
परिहरति / परिहरते	२।१।४०
परिहसति	२।१।२१
परैति	१।१।१७
पर्थयति	२।२।१४

पर्यायाः	का.व.प.
पर्दते	१।५।१९
पर्यटति	२।३।४७
पर्यवस्यति / पर्यवस्यते	१।१।१७
पर्याप्नोति	२।१।६२
पर्यालोचते	१।२।१९
पर्यालोचयते	१।२।१९
पर्येति	२।३।४७
पर्वति	२।२।२१
पर्षति	२।४।१०
पलायते	२।३।५३
पल्पूलयति	२।२।१
,,	३।३।२३२
पवते	२।३।४५
,,	३।३।१३६
पश्यति	१।२।२९
पाणीकरोति / पाणीकुरुते	२।१।४२
पाति	२।३।२
पायति	२।४।९
पाययति / पाययते	२।२।१८
पारयति	२।२।२१
,,	२।३।६२
पादालीकरोति / पादालीकुरुते	२।३।८३
पालयति	२।३।२
पाशयति	२।३।८६
,,	२।४।१६
पिञ्जयति	३।३।२१८
पिण्डते	३।१।६
पिण्डयति	३।१।६
पिदधाति / पिधत्ते	२।४।२८
पिनष्टि	२।३।८६
पिनह्यति / पिनह्यते	२।१।१३

पर्यायाः	का.व.प.
पिपर्त्ति	२।२।२१
,,	२।३।२
,,	३।३।१५६
पिपासति	२।१।२३
पिबति	२।१।२४
पिशुनयति	१।४।४०
पीडयति	२।३।८५
पीयते	२।१।२४
पीलति	२।५।१७
पीवति	१।१।८
पुंसयति	२।४।११
पुत्रकाम्यति	३।२।२
पुत्रीयति	३।२।२, ३
पुथ्यति	२।३।८२
पुनाति / पुनीते	२।२।१
पुन्थति	२।३।८३
,,	३।३।१११
पुरति	२।३।४४
पुष्णाति	२।४।११
पुष्प्यति	१।१।९
पुष्यति	१।१।८
पुस्तयति	३।३।२२०
पूजयति	२।२।६
पूयते	३।३।६७
पूरयति	२।२।२१
पूर्वति	२।२।२१
पूलति	३।१।६
पूलयति	३।१।६
पूषति	१।१।८
पृच्छति	१।४।३३
पृडति	२।२।२२
पृणाति	२।२।१६, २१
,,	३।३।२०९
पेटति	३।३।४४
पेठति	३।३।४७
पेवते	२।३।१३

पर्यायाः	का.व.प.
प्रादुष्करोति	१।४।२१
प्रापर्यति	२।३।१६
प्राप्नोति	२।३।६०
प्रारभते	२।१।१२
प्रीयते	१।३।६, १९
प्रीणयति	२।२।१६
{ प्राणाति प्राणीते	२।२।१६
प्रीणाति	३।३।२०७
प्रुष्णाति	३।३।२११
प्रेक्षते	१।२।२
प्रेङ्खति	२।३।२९
प्रेङ्खालयति	२।३।७२
प्रेरयति	२।३।१२
प्रेषयति	२।३।१०
प्रेष्यति	२।३।१०
प्रैति	१।१।१७
प्रोञ्छति	२।४।२५
{ प्रोथति प्रोथते	२।३।६२
प्रोर्णुते	२।१।९
प्रोर्णाति	२।१।९
प्रोर्णोति	२।१।९
प्रोषति	२।५।८
प्लवते	२।३।३६
प्लुष्णाति	३।३।२११
प्लुष्यति	२।५।८
प्लोषति	२।५।८
प्साति	२।१।२६
फ	
फक्कति	२।३।४२
फणति	२।३।३२
फलति	१।१।३, १२
,,	३।३।७५
{ फलीकुरुते फलीकरोति	२।४।१४
फुत्कति	१।१।१९

पर्यायाः	का.व.प.
ब	
बंहते	१।१।८
बदति	२।४।८
बध्नाति	२।५।१६
बभस्ति	२।१।१४
,,	३।३।१५८
बर्हति	१।१।८
बलति	१।१।५
,,	३।३।१०२
बाधते	२।३।८५
बाष्पायते	१।३।५७
,,	३।२।१०
बिन्दति	३।१।५
{ बिभर्ति बिभृते	३।३।१६१
बिभर्ति	२।३।८
बिभृते	२।३।८
बिभेति	१।३।८
बिलति	२।५।७
बीजाकरोति	२।४।२
बीभत्सते	१।३।२३
बुक्कति	१।५।२
बुक्कयति	१।५।२
बुक्कति	२।१।४०
बुध्यते	१।२।२
बुभूषति	३।२।१
बुस्तयति	३।३।२२०
बुस्यति	२।१।३९
बृंहति	१।१।८
,,	१।५।९
,,	२।३।७
बेटति	१।४।१२
बोधति	१।२।२
बोभोति	३।२।१६
ब्रवीति	१।४।१
ब्रह्मीभवति	२।२।३२
ब्रूते	।४।११

पर्यायाः	का.व.प.
भ	
{ भक्षति भक्षते	२।१।२६
भक्षयति	२।१।२६
भजति	२।१।४९
,,	२।३।१३
{ भजते भजति	२।२।६
भञ्जयति	२।३।८६
भणति	१।४।१
भण्डते	२।१।२१
{ भद्राकरोति भद्राकुरुते	२।२।२८
भनक्ति	२।३।८६
भन्दते	३।३।६
{ भरति भरते	२।३।८
भर्जते	२।४।४९
भर्त्संथते	१।४।१५
भर्त्स्यते	१।३।५
भर्वति	२।३।८३
भलते	३।३।७३
भल्लते	३।३।७३
भवति	१।१।१
,,	३।३।१
भवते	२।३।६०
भषते	१।५।२
भाति	२।१।१४
भापयते	२।३।७५
भामते	१।३।१३
भामयति	१।३।१३
भाययति	२।३।७४
{ भावयति भावयते	३।२।१९
भावयति	१।२।१८
,,	२।१।३
भावयते	२।३।६०
भाषते	१।४।१

पर्यायाः	का.व.प.
मानयते	१।२।२
मान्थति	३।३।११
मायते	२।४।१५
मारयति	२।३।८३
{ मार्गति मार्गते	२।४।३०
मार्गति	२।४।३१
मार्गयति	२।४।३१
मार्जति	२।२।१
"	३।३।२३१
मार्जयति	२।२।१
"	३।३।२३१
मार्ष्टि	२।२।१
माहते	२।४।१५
मिथुनीभवति	२।१।४९
मिथ्याकारयते	१।४।११
मिनुते	१।२।१७
मिनोति	१।२।१७
{ मिनोति मिनुते	२।२।१४
{ मिन्दयति मिन्दयते	१।३।१८
मिन्वति	२।४।१०
मिमीते	१।२।१७
"	२।४।१५
"	३।३।१९९
मिलति	२।४।३९
मिश्रयति	२।४।३८
{ मीनाति मिनीते	२।३।८३
मीमति	२।३।३२
मीमांसते	१।२।९
मीयते	१।२।१७
मीलति	१।१।१०
मीवति	१।१।८
मुकुलीभवति	१।१।१०
मुच्यते	२।२।३२
मुञ्चति	२।१।३९

पर्यायाः	का.व.प.
मुञ्चते	२।१।३९
"	३।३।२७
मुञ्जति	१।५।१
मुटति	२।३।८६
"	३।३।१९३
मुणति	१।२।२७
मुण्ठते	२।३।५३
"	३।३।४०
मुण्डति	२।२।२८
"	२।५।७
मुण्डयति	२।२।२८
"	३।२।२१
मुमुक्षते	२।२।३०
मुरति	२।३।६४
मुष्णाति	२।५।१०
मुस्तयति	३।१।६
मुस्यति	२।५।७
मूर्छति	१।२।२९
"	३।३।३४
मूत्रयति	२।१।७
मूर्वति	२।५।१६
मूलति	२।४।८
मूषति	२।५।१०
मृगयते	२।४।३१
मृगयति	२।४।३१
मृडति	२।२।२२
मृडयति	२।२।२२
मृणति	२।३।८३
मृणाति	२।२।२२
"	२।३।८३
मृद्नाति	२।३।८६
{ मृष्यति मृष्यते	१।३।९
मेदति	१।२।५
"	२।३।८३
"	३।३।११३

पर्यायाः	का.व.प.
मेदते	१।२।५
"	१।३।१९
मेद्यति	१।३।१९
"	३।३।१७५
मेधति	३।३।११४
मेधायति	१।२।५
मेध्यति	१।१।८
मेवते	२।३।१३
मेषति	२।४।१०
मेहति	२।४।१०
मोक्षते	२।२।३०
मोक्षयति	२।१।३९
मोचयति	२।१।३९
मोजति	१।५।१
मोटति	२।३।८६
मोटयति	२।३।८६
मोदते	१।३।६
मोहते	३।३।९३
म्रक्षति	३।१।६
म्रदते	२।३।८६
म्रियते	१।१।१७
म्रेडति	१।३।२०
म्रोचति	२।३।३२
म्लेच्छति	१।४।१९
म्लेच्छयति	१।४।१९
म्लेटति	१।३।२०
म्लोचति	२।३।३२
य	
यक्षयते	२।२।६
यच्छति	२।२।११
यजति	२।२।९
"	३।३।२२१
यजते	२।२।९
यन्त्रयति	१।४।२७
यभति	२।१।४९
यसति	१।३।३
यस्यति	१।३।३

इति पर्यायसूची ।

अथ पर्यायार्थसूची ।

इति पर्यायार्थसूची ।

आख्यातचन्द्रिकायाश्शुद्धिपाठः ।

मूले—

काण्डाः	श्लोकाः	अशुद्धाः	शुद्धाः
१	४६	संसति	संसति
,,	५३	विचायति	†विचायति
,,	७६	अपराध्यत्य—	अपरध्यत्य—
,,	८५	गर्वत्युद्धति	गर्वत्युद्धान्ति
२	१०५	जिह्वीते	जिह्वीते
,,	१०८	धजति	ध्रजति
,,	१३२	स्युरुथम—	स्युरुथमे—
२	१५७	तृहत्यु—	तृहत्यु—
,,	१६६	हठते	हेठते
,,	२०४	श्चोतति	श्च्योतति
३	२०	वाष्पायते—	बाष्पायते—
,,	७९	स्यात्तू	स्यात्तु
,,	१६५	नानोझ	नानोर्झ

टिप्पण्याम्—

पृ. ५ †"निचायति" इति पाठान्तरम्' इति वर्द्धनीयम् ।

पृ. ४६ "स्तुतै" इत्यत्र "स्तुतौ" इति संशोध्यम् ।

पृ, ४९ "दशिभ्यां च नानोर्झोना" इत्यत्र "दशिभ्यां च नानोर्झोना" इति पाठान्तरम्' इति संशोध्यम् ।

सूच्याम्—

"अवमाति २।४।२६" इति निवेशनीयम् ।

सन्देहपदानि ।

का.व.प.

१।४।१४ 'क्षिपति' इति द्विःपाठः ।

१।४।२७ 'संक्षेपे' इति 'संक्षिप्तौ' इति च द्विरर्थनिर्देशः ।

२।३।८३ 'रुशति' इति द्विःपाठः ।

२।३।८५ 'करोति वैकल्यमुदाद्विभ्योमी' । 'करोरि वैकल्यमुखा दुभ्योमी' । 'करीति वैगुल्लमुभ्यतोभ्योमी' (पा.) ।

२।४।१६ सम्भवे सम्भवत्यपि ।

२।४।३२ 'विनयते' इति द्विःपाठः ।

२।५।१६ 'सिनाति च सिनोति च । संयच्छत्यात्मने षट् स्युः' इत्युक्त्यैव 'सिनुते' इत्यस्य सिद्धौ 'सिनुते च कञ्चते' इति पुनः पाठः ॥ 'जुडत्यपि च संहति कञ्चते' (पा.) ।

३।२।११ "सुखादेः"""दुःखायतेमुखाः" इत्यत्र """"सुखायतेमुखाः" इति युक्तः पाठः प्रतिभाति ।

८९ आगदीशोऽध्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे २) रु० २—८

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-निर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—८ उत्तरार्द्धं । रु० २—८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् ।(पुराणेतिहास वि०१) रु० ६—८

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु० १—४

९५ (१) संस्कारदीपकः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचितः । गणेशपूजादिग्रहयागान्त-पूर्वाङ्ग निरूपणात्मकः प्रथमोभागः । (कर्म० वि० ८)रु० ३—०

९५ (२) संस्कारदीपकः । " " " विवाह-गर्भाधानादिकशान्तसंस्कारनिरूपणात्मकः द्वितीयोभागः । ,, रु० ३—०

९५ (३) संस्कारदीपकः । " तुलादानादि-मुक्तान्त्यादि निरूपणात्मकः नाम परिशिष्टदीपकः तृतीयोभागः । ,, रु० ३—०

९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रतोद्यापन सहितः । म० म० पण्डित नित्यानन्द पन्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्म्म० वि ९) रु० ३—८

९७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—०

९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१५) रु० १—४

९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च समर्थीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

१०० वाग्वल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छ-न्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्त्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु० २—८

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे ४)) रु० १—८

१०२ वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । (सायणाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां संग्रहः) । [वेद० वि० ५] रु० २—८

१०३ माधवीयधातुवृत्तिः । श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता । (व्या० वि० १२) रु० ५—०

१०४ बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् । [कर्म०वि० ११] रु० ४—०

१०५ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (वेद वि० ६) (प्रथमोभागः) रु० ५-०-० (द्वितीयोभागः) रु० ७-०-०

१०६ न्यायमञ्जरी । जयन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता । सम्पूर्णं । [न्या० वि० १९] रु० ८—।
१०७ शारदातिलकम् । श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम् । (तन्त्रशा० वि० १) रु० ५—।
१०८ मन्त्रार्थदीपिका । म० म० श्रीशत्रुघ्नविरचिता । (वेद० वि० ७) रु० २—।
१०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्त-विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभद्रीटीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रि-कृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता । (न्या वि० १६) रु० ४—।
११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिरचितं, राघवानन्दसरस्वतीकृत-"पातञ्जलरहस्याख्य"टिप्पनीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रवि-रचितया "तत्त्ववैशारद्या"ख्यव्याख्यया भूषितेन विज्ञानभिक्षुनिर्मित"योगवार्त्तिक"-समुल्लासितेन मधुपुरीयकापिलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या सहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनव्यासदेवोपज्ञ-"सांख्यप्रवचन" भाष्येणोद्द्योति-तम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्य-दार्शनिकसार्वभौम-साहित्य-दर्शनाद्याचार्य-तर्करत्न-न्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पण्या "पातञ्जलप्रभा"नामिकया भूमिकया च संवलितम्, (योग. वि. ३) ४—।
१११ सारस्वत व्याकरणम् । अनुभूतिस्वरूपाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीचन्द्रकीर्त्तिसूरिप्रणी-तचन्द्रकीर्त्तिनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया, श्रीवासुदेवभट्टविरचितप्रसादाख्य-टीकया च समन्वितम् । कवितार्किकोत्कल-यास्क-श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा निर्मि-तया मनोरमाविवृत्या च समुल्लासितम् । पूर्वार्द्धम् । (न्या. वि. १३) रु० १—।
११२ सामान्यनिरुक्ति-गादाधरी-गूढार्थतत्त्वालोकः । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमिथिलामण्ड-लमण्डन-पं० कुलपति झोपाख्य-श्रीधर्मदत्त [श्रीबचा झा] शर्मविरचितः । (न्या. वि. १७) रु० १—
११३ जागदीशी पक्षता । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र गौडकृत गंगाख्यव्याख्या टिप्पणीसहिता । (न्या. वि. १८) रु० १—।
११४ मनुस्मृतिः । कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीव्याख्यया काशीस्थगवर्नमेन्ट सं-स्कृतकालेज व्याकरण-मीमांसा-धर्मशास्त्राध्यापकेन पं० नेने इत्युपाह्व गोपाल-शास्त्रिसंगृहीतपरिशिष्टटिप्पण्यादिभिरपि सहिता । अत्यन्तशुद्धसंस्करणम् । सम्पूर्णम् । (धर्म्मशास्त्र. वि.) रु० २—।
११५ व्युत्पत्तिवादः । श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितः । वैयाकरणशिरोमणि-शुक्ल श्रीवेणीमाधवशास्त्रिरचित [शास्त्रार्थ-परीक्षोपयोगि] शास्त्रार्थकला टीका-सहितः । (न्या. वि. १९) रु० २—।
११६ भामती । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविर-चिता । न्यायाचार्य पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या सम-लङ्कृता । तत्रायं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तः प्रथमो भागः । रु० १—।
११७ जन्मपत्रदीपकः । सोदाहरण-सटिप्पण-हिन्दीटीकासहितः । ज्यौ० पं० श्रीवि-न्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना विरचितः । (ज्यौ. वि. ५) रु० ०—।